

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΛΑΡΟΥ
Ἐπικ. Καθηγητῆ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΙΕΡΑΡΧΕΣ ΩΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Ἀνάτυπον
ἐκ τῆς ΕΕΘΣΠΙΑ
Τόμος ΜΒ' (2007)

ΑΘΗΝΑΙ 2007

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΙΕΡΑΡΧΕΣ ΩΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

ΥΠΟ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΛΑΡΟΥ

Έπικ. Καθηγητῆ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

1. Τὸ ἱστορικὸ τῆς κοινῆς ἑορτῆς.

Τὰ Συναξάρια μᾶς πληροφοροῦν ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ (1081-1118) ξέσπασε στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας σφοδρὴ ἔριδα μεταξὺ τῶν λογίων, ἡ ὁποία γρήγορα ξαπλώθηκε στὸν λαό¹. Ὑπῆρχαν τρία «στρατόπεδα». Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, οἱ Βασιλεῖτες πίστευαν ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος ἦταν σπουδαιότερος ἅγιος καὶ ἀπὸ τὸν ἱερό Χρυσόστομο καὶ ἀπὸ τὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο, γιατί μὲ τοὺς λόγους του ἐρεύνησε τὴ φύση τῶν ὄντων, καὶ ὄντας αὐστηρὸς καὶ σοβαρὸς κατὰ τὸ ἦθος του οἱ ἀρετές του ἦταν τέτοιες, ὥστε ὄχι μόνο νὰ μοιάζει ἀλλὰ καὶ νὰ συνομιλεῖ μὲ τοὺς ἀγγέλους. Οἱ Ἰωαννῖτες ἐξύψωναν τὸν ἱερό Χρυσόστομο γιὰ τὶς πιὸ συγκαταβατικὲς καὶ εὐληπτες διδασκαλίες του, τὸ μελίρρυτο ὕφος καὶ τὰ ὑψηλὰ νοήματα τῶν λόγων του. Τέλος, οἱ Γρηγορίτες ὑποστήριζαν ὅτι ὑπερτεροῦσε ὁ Γρηγόριος, μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι ἡ

---

1. Τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς ἑορτῆς ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ Συναξάρια καὶ τὰ Μηναῖα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Βλ. ἀντὶ ἄλλων, *Patrologiae cursus completus, Series Graeca* (στὸ ἐξῆς PG), τόμ. 1-161, Paris 1857-1866, ἐδῶ: PG 29,cccxc-cccxciii, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, [Subsidia Hagiographica 8a], ἐκδ. F. Halkin, Société des Bollandistes, τόμ. I, Bruxelles 1957, σελ. 245-247, Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Συναξαριστῆς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τόμ. Β', Βενετία 1819, σελ. 87, Μ. Γεδεών, *Βυζαντινὸν Ἐορτολόγιον. Μνήμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐορταζομένων ἀγίων*, τόμ. Α', Κωνσταντινούπολις 1896-1898, σελ. 65, Ματθαίου Λαγγῆ, *Ὁ Μέγας Συναξαριστῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1988⁶, σελ. 729, Σ. Εὐστρατιάδου, *Ἀγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἐκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι χ.τ.χ., σελ. 74.

κομφή και πεποικιλμένη ἔκφρασή του και τὸ φιλοσοφικὸ βάθος τῶν στοχασμῶν του τὸν ἀνέδειξαν ἀνώτερο και αὐτῶν τῶν σοφῶν, τόσο τῆς θύραθεν ἑλληνικῆς ὅσο και τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας.

Ὁ Ἰωάννης ὁ Μαυρόπουλος, μητροπολίτης Εὐχαϊτῶν², πού ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ζοῦσε στὴ Μονὴ τοῦ Προδρόμου στὴν Πέτρα τῆς Κωνσταντινούπολης, κατάφερε νὰ κατασιγάσει τὸ πλῆθος και νὰ εἰρηνεύσει τὰ τρία «στρατόπεδα». Μετὰ ἀπὸ δικὴ του εἰσήγηση, ἡ Ἐκκλησία θεσμοθέτησε κοινὸ ἑορτασμὸ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στίς 30 Ἰανουαρίου³. Ὁ Ἰωάννης ἔγραψε τὴν Ἀκολουθία τῶν τριῶν ἀγίων και τὴν κόσμησε μὲ τροπάρια, κανόνες και λόγο ἐγκωμιαστικὸ⁴. Ἡ κοινὴ πανήγυρη στὴν Ἐκκλησία ἔφερε τὴν εἰρήνη.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ μνήμη τοῦ καθένα ἀπὸ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες ἐξακολούθησε νὰ τιμᾶται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τὸν μῆνα Ἰανουάριο, ἐνῶ ἡ κοινὴ ἑορτὴ θεσπίστηκε στὸ τέλος τοῦ ἴδιου μῆνα ὡς ἀνακεφαλαιωτικὴ και ταυτοχρόνως συμπληρωματικὴ⁵. Ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτεία, μόλις τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1843/4, καθιέρωσε ἐπίσημως μέσῳ τῆς Συγκλήτου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὴν ἑορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὡς ἑορτὴ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ὁ Κ. Δυοβουνιώτης, ἀνατρέχοντας στὸν τύπο τῆς ἐποχῆς και ἐπικαλούμενος πατριαρχικὸ και συνοδικὸ σιγίλλιο τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου τοῦ Ε' (1805), ἐπίσημανε ὅτι ἡ καθιέρωση τῆς ἑορτῆς ἀποτελοῦσε συνέχεια παλαιότερης παράδοσης «κατὰ τὴν πρὸ Ἐπαναστάσεως κρατοῦσαν συνήθειαν τῶν ἀπανταχοῦ ἑλληνικῶν σχολείων»⁶.

2. Γιὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Μαυρόποδα, βλ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, «Ἰωάννης ὁ Μαυρόπουλος, μητρ. Εὐχαϊτῶν», *Ἐναίσιμα Χρ. Παπαδοπούλου*, Ἀθῆναι 1931, σελ. 405-437, Ν. Τωμαδάκη, «Ἰωάννης. Ἐπίσκοπος Εὐχαϊτῶν ὁ Μαυρόπουλος ἢ Μαυροπόδης», *ΘΗΕ* 7 (1965) 4-6.

3. Παρατηροῦμε ὅτι ὁ π. Γεώργιος Μεταλληνὸς τοποθετεῖ χρονικὰ τὴν καθιέρωση τῆς κοινῆς ἑορτῆς στὰ χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου (1042-1055) (πρωτ. Γεωργίου Μεταλληνοῦ, *Τρεῖς Ἱεράρχαι*, στήλ. 842).

4. Γιὰ τὸν κανόνα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν βλ. Κ. Μπόνη, *Ἰωάννου, μητρ. Εὐχαϊτῶν τοῦ Μαυρόποδος, Ὁ Κανὼν εἰς τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας και ἡ δογματικὴ τούτου σημασία*, Ἀθῆναι 1967.

5. PG 29, CCCXCI: «... εὔρε τὸν Ἰανουάριον μῆνα, τοὺς τρεῖς ἔχοντα τούτους, κατὰ μὲν τὴν πρώτην τὸν Μέγαν Βασίλειον, κατὰ δὲ τὴν εἰκοστὴν πέμπτην τὸν θεῖον Γρηγόριον, κατὰ δὲ τὴν εἰκοστὴν ἑβδόμην τὸν θεῖον Χρυσόστομον, συνῆψεν πάλιν αὐτοὺς κατὰ τὴν τριακοστὴν, κανόνι και τροπαρίοις και ἐγκωμίοις καταστέψας, ὡς προσῆκεν αὐτοῖς». Πρβλ. Ματθαίου Λαγγῆ, *Ὁ Μέγας Συναξαριστής*, τόμ. Α', σελ. 731.

6. Κ. Δυοβουνιώτου, *Ἡ διὰ μέσου τῶν αἰῶνων ἐπιβίωσις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Λόγος εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν και τὸ μνημόσυνον τῶν εὐεργετῶν και καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐκφωνηθεὶς ἐντολῇ τῆς Πανεπ. Συγκλήτου ἐν τῇ Αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου, [Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ «Δελτίου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν»]. Ἀριθ.*

2. Ἡ ἔννοια τοῦ συλλογικοῦ προτύπου στὴ λατρευτικὴ ἀγωγή.

Γιὰ τὴν παιδαγωγικὴ ψυχολογία ἡ λατρεία ἀποτελεῖ ἓνα καταρχὴν ἐξωτερικὸ ἐρέθισμα, τὸ ὁποῖο μετασχηματίζεται σὲ ἐσωτερικὸ βίωμα⁷. Ἡ παιδαγωγία τῆς Ἐκκλησίας ἐπιδιώκει νὰ μετατρέψῃ τὴν ἀπλὴ θέληση τοῦ πιστοῦ σὲ πραγματικὸ πόθο, σὲ δίψα γιὰ ἀνάκτηση τῆς ἔσχατης ὀλοκλήρωσής του⁸. Ὁ ἑορτασμὸς τῆς μνήμης κάθε ἀγίου τῆς Ἐκκλησίας φέρνει τὸ πρόσωπό του στὸ προσκῆνιο τοῦ λειτουργικοῦ γίνεσθαι, γιὰ νὰ τὸ φωτίσει καὶ νὰ τὸ προβάλῃ ἰδιαίτερα. Μὲ τὴν προβολή του, ἡ Ἐκκλησία καλεῖ τοὺς πιστοὺς νὰ ἀσκηθοῦν στὴ μίμησή του⁹. Καθένας ἀπὸ τοὺς ἀγίους ἔχει τὴ δική του ἱστορικὴ παρουσία ποὺ προσδιορίζει τὸ παιδαγωγικὸ του στίγμα. Ἡ Ἐκκλησία ἐνισχύει τὸ ἴδιον τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας μέσα ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν προτύπων τῆς καὶ μᾶς διδάσκει ἐμπράκτως τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀλληλοπεριχώρηση. Αὐτὸ συμβαίνει, γιὰτὶ στοχεύει νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπο ἓνα βῆμα πιὸ πέρα ἀπὸ τὴ μίμηση: στὴν ταύτιση.

Ἡ ταύτιση¹⁰ εἶναι κάτι πολὺ βαθὺ στὴν ἀγωγή, ποὺ ὑπερβαίνει τὸ ἐπίπεδο τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς νόρμας. Εἶναι κατὰ βάση μιὰ ἀσυνείδητη διάθεση τοῦ ἀτόμου νὰ συνιστᾷ μέρος τοῦ προτύπου¹¹. Ἐπομένως, ὁ ἄνθρωπος, ταυτιζόμενος μὲ τοὺς ἀγίους, ταυτίζεται μὲ τὸ δυνατὸ καὶ τὸ ἀπτό τοῦ δικοῦ του προσωπικοῦ ἀγιασμοῦ. Ὁ Ἰουστίνος Πόποβιτς ἀναφέρει ὅτι «ἡ παιδεία εἰς τὴν πραγματικότητα σημαίνει φωτισμὸν, τὸν φωτισμὸν διὰ τοῦ ἀγιασμοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι, τὸ Ὅποῖον εἶναι φορεὺς καὶ δημιουργὸς τῆς ἀγιότητος καὶ τοῦ φωτὸς καὶ τῆς γνώσεως. Καὶ οἱ ἅγιοι, ἐπειδὴ εἶναι ἀγιασμένοι καὶ φωτισμένοι διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, διὰ τοῦτο εἶναι καὶ ἀληθινοὶ διδάσκαλοι καὶ παιδαγωγοί»¹².

Ἡ αὐθεντικότητα τῶν ἀγιολογικῶν προτύπων ἀντλεῖται ἀπὸ τὸ θεανδρικὸ

1, Ἰουλίου-Αὐγούστου 1939], Ἀθήνησι 1939, σελ. 28. Πρβλ. Π. Μπρατσιώτου, *Ἡ διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐπιβίωσις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1939.

7. Ἀ. Γλάρου, *Θεῖα Παιδαγωγία*, σελ. 184. Πρβλ. Ἀ. Νικολαΐδη, *Ἡ κοινωνικὴ δυναμικὴ τῶν ἑορτῶν*, σελ. 160-173.

8. Πρβλ. Πέτρου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῆς δευτέρας ἐντολῆς*, *Φιλοκαλία Γ'*, σελ. 23⁵-20.

9. Βλ. Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλία ΚΓ'*, *Εἰς τὸν ἅγιον Μάμαντα*, 2, PG 31,592B. Γιὰ τὴ δυναμικὴ τῆς μιμήσεως τῶν ἑορτολογικῶν προτύπων βλ. Ἀ. Νικολαΐδη, *Ἡ κοινωνικὴ δυναμικὴ τῶν ἑορτῶν*, σελ. 152-160.

10. Γιὰ τὴν ταύτιση βλ. ἀντὶ ἄλλων Ἰ. Ἰωαννίδη, *Παιδαγωγικὴ Ψυχολογία*, σελ. 80-85.

11. *Ὁ.π.*, σελ. 81.

12. Ἰουστίνου Πόποβιτς, *Ἄνθρωπος*, σελ. 62.

Ἀρχέτυπο τοῦ Σωτῆρα Χριστοῦ¹³: «Τὸν ἀληθινὸν ἄνθρωπον καὶ τέλειον καὶ τρόπων καὶ ζωῆς καὶ τῶν ἄλλων ἕνεκα πάντων πρῶτος καὶ μόνος ἔδειξεν ὁ Σωτήρ»¹⁴. Οἱ ἅγιοι στὴν ἐπίγεια ζωὴ τους ἀγωνίστηκαν νὰ ἐφαρμόσουν τὴ θεϊκὴ ἐντολὴ «ἅγιοι ἔσεσθε, ὅτι ἐγὼ ἅγιός εἰμι»¹⁵. Ἡ ἀγιότητά τους ὀφείλεται στὴ Χριστομιμησία, στὴν ἐλεύθερη δηλαδὴ ὑποταγὴ τοῦ θελήματός τους στὸ θέλημα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ Χριστομιμησία ὁδηγεῖ στὴν πλήρη γνωμικὴ ταύτιση, ὅπως τὴν ἐξέφρασε πρῶτος ὁ ἀπόστολος Παῦλος: «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»¹⁶.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι στὴ λατρευτικὴ ἀγωγή τὰ πρότυπα τῶν ἁγίων παίζουν καθοριστικὸ ρόλο. Ἡ μεταξὺ τους ἰσοτιμία εἶναι βαθιὰ ἐδραιωμένη στὴν ὀρθόδοξη Λατρεία¹⁷. Ὁ κάθε ἅγιος διατηρεῖ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του καὶ λαμβάνει ἰσότιμη καὶ διακριτὴ συνάμα θέση στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας.

Δὲν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις ποὺ ἡ Ἐκκλησία ἀφιερώνει μία ἡμέρα στὴν τιμὴ ἑνὸς συνόλου ἁγίων. Γιὰ παράδειγμα, τοὺς ἁγίους τεσσαράκοντα μάρτυρες, λόγῳ τοῦ κοινοῦ μαρτυρίου τους, ἡ Ἐκκλησία τοὺς τιμᾷ ὡς ἅγιο σύνολο, ποὺ ἀποτελεῖ συλλογικὸ πρότυπο πίστεως καὶ ἠρωισμοῦ. Πολλὲς φορές συνεορτάζουν δύο ἅγιοι, ὄχι μόνο γιατί μαρτύρησαν τὴν ἴδια ἡμέρα, ἀλλὰ διότι μαζί ἀποτελοῦν ἓνα ἐνιαῖο πρότυπο μέσα ἀπὸ τὸ σχῆμα μιᾶς ἀνθρώπινης σχέσης. Ὡς ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀναφέρουμε τὴ σχέση μητέρας καὶ παιδιοῦ (π.χ. ἡ ἁγία Ἰουλίττα καὶ τὸ βρέφος Κήρυκος)¹⁸ ἢ ἀδελφῶν (π.χ. ἡ Πίστη, ἡ Ἐλπίδα καὶ ἡ Ἀγάπη)¹⁹, ἀνδρογύνου (π.χ. οἱ ἅγιοι Ἀκύλας καὶ Πρίσκιλλα)²⁰ κ.ἄ.

Εἶναι εὐνόητο γιατί αὐτὰ τὰ πρόσωπα ἀποτελοῦν συλλογικὰ πρότυπα. Τὸ συμμαρτύριό τους ἦταν ἡ δοξαστικὴ ἀπόληξη τῆς μεταξὺ τους σχέσης καὶ τῆς κοινῆς πορείας πρὸς τὴ θέωση. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα συλλογικὰ πρότυπα ἁγίων στὴ Λατρεία, ὅπως οἱ πατέρες Οἰκουμενικῶν ἢ τοπικῶν συνόδων, ἢ ἄλλες μορφές, ποὺ συνέδεσαν ζωὴ καὶ ἔργο σὲ μέγιστο βαθμὸ (π.χ. οἱ ἰσαπό-

13. πρωτ. Γεωργίου Μεταλληνοῦ, Ἑλληνορθόδοξη Παιδεία, σελ. 147-148: «Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες ἐνσαρκώνουν αὐτὸ τὸ θεανθρώπινο παιδευτικὸ ἰδεῶδες κατὰ τρόπο τέλειο καὶ αὐθεντικόν».

14. Νικολάου Καβάσιλα, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, PG 150,680C.

15. Α' Πέτρ. 1,16.

16. Γαλ. 2,20.

17. Βλ. Ἄ. Γλάρου, Ἡ ταπείνωση στὴ λειτουργικὴ ζωὴ, σελ. 61.

18. Βλ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἀγιολόγιον, σελ. 250-251.

19. Βλ. ὁ.π., σελ. 394.

20. Βλ. ὁ.π., σελ. 23.

στολοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, ὁ Μ. Κωνσταντῖνος καὶ ἡ ἁγία Ἑλένη κ.ἄ.).

Ἐνα εὐλόγο ἐρώτημα ἀφορᾷ στὴν ἀκριβῆ ἔννοια τοῦ συλλογικοῦ προτύπου. Μία ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὸν πολύχρονο ἐπιστημονικὸ διάλογο ποὺ ἔχει ἀνοιχτεῖ στὸν χῶρο τῆς παιδαγωγικῆς σὲ σχέση μὲ τὰ πρότυπα καὶ τὴν κοινωνικὴ μάθηση²¹ ἐκφεύγει τοῦ παρόντος. Θὰ περιοριστοῦμε στὰ ἐξῆς γενικῶς ἀποδεκτά:

Τὸ παιδαγωγικὸ πρότυπο εἶναι συλλογικόν, ὅταν τὸ σύνολο τῶν στοιχείων καὶ μορφῶν ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν δὲν συνιστᾷ ἄθροισμα, ἀλλὰ σύνθεση ποὺ βασίζεται σὲ μία ἐνιαία δομὴ. Δὲν ἀποκλείεται νὰ συμπεριλαμβάνει καὶ ἀρνητικὰ στοιχεῖα ἢ πρότυπα, ποὺ ὅμως ἐνταγμένα μέσα στὴ δομικὴ λειτουργία τοῦ συλλογικοῦ προτύπου συνεισφέρουν καὶ αὐτὰ στὴ μετάδοση ἐνὸς παιδαγωγικοῦ μηνύματος. Κατὰ τὸν Α. Bandura, ποὺ ἀνέπτυξε τὴ θεωρία τῆς κοινωνικῆς μάθησης, οἱ ἄνθρωποι μαθαίνουν ὄχι μόνον μιμούμενοι τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ αὐτορρυθμίζοντας καὶ τίς δικές τους συμπεριφορές²². Γιὰ παράδειγμα, τὸ συλλογικὸ πρότυπο ποὺ δημιουργοῦν οἱ μορφές τῶν Ἄβελ καὶ Κάιν, ἢ τῶν Δαβὶδ καὶ Γολιάθ δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ, ἂν αὐτονομηθοῦν τὰ πρόσωπα ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν. Σὲ αὐτὲς τίς δυαδικὲς περιπτώσεις συλλογικῶν προτύπων, ὅπου ἡ δυάδα δὲν λειτουργεῖ ὡς ὁμάδα ἀλλὰ ὡς δίπολο, δὲν ἀφήνονται περιθώρια γιὰ μιὰ ἀλήθεια κάπου στὴ μέση. Τὸ παιδαγωγικὸ μήνυμα πρέπει νὰ εἶναι εὐκρινές, ξεκάθαρο καὶ πειστικὸ γιὰ νὰ τὸ ἀποδεχθεῖ, ἐπιλέξει καὶ ἐδραιώσει στὸν χῶρο τῆς συνειδήσεώς του ὁ παιδαγωγούμενος. Ἡ διαλεκτικὴ δομὴ ἐνὸς δυαδικοῦ συλλογικοῦ προτύπου ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὴν ἐπικράτηση τοῦ προτεινόμενου θετικοῦ παραδείγματος²³.

Ἡ δικαίωση τοῦ Ἄβελ καὶ ἡ καταδίκη τοῦ Κάιν ὅπως καὶ ἡ νίκη τοῦ Δαβὶδ ἐπὶ τοῦ Γολιάθ εἶναι οἱ βασικὲς καὶ θεμελιώδεις δομὲς τοῦ συλλογικοῦ προτύπου ποὺ προβάλλουν τὰ σχετικὰ βιβλικὰ χωρία, προκειμένου νὰ λειτουργήσουν παιδαγωγικῶς καὶ διδακτικῶς. Ὁ Κάιν καὶ ὁ Γολιάθ χρησιμεύουν, θὰ λέγαμε, ὡς τὸ σκοτεινὸ φόντο ποὺ τοποθετεῖ ἡ Ἐκκλησία πίσω ἀπὸ τὰ φωτεινὰ πρόσωπα τοῦ Ἄβελ καὶ τοῦ Δαβὶδ γιὰ νὰ τὰ ἐκλαμπρύνει ἀκόμα περισσότερο. Ἡ σύνθεση ποὺ ἐπιτυγχάνεται, ὅσο καὶ ἂν προβάλλει τὴν ἀπαξία τοῦ ἀρνητικοῦ παραδείγματος, δὲν παύει νὰ διασώζει καὶ σὲ αὐτὸ ἓνα παιδα-

21. Κατὰ τὸν Bruner, τὰ πρότυπα εἶναι «προσημονές» ποὺ συντελοῦν στὴν ἀπόκτηση οὐσιαστικότερης γνώσης. Βλ. Μ. Bigge, *Θεωρίες*, σελ. 334.

22. Θ. Τριλιανῶ, *Μεθοδολογία*, τόμ. Α', σελ. 115-117.

23. Τὸ πρότυπο ποὺ ἀπολαμβάνει καθολικῆς ἀποδοχῆς καὶ ἐπιτυχίας προσφέρεται γιὰ μίμηση καὶ ταύτιση, σὲ σχέση μὲ ἓνα τυχαῖο πρόσωπο μὲ ὑποδεέστερη προσωπικότητα (Δ. Τσαρδάκη, *Ὁ ἄνθρωπος*, σελ. 267-268).

γωγικό θετικό στοιχείο: τὰ ἀρνητικά πρότυπα λειτουργοῦν ὡς συμβολικοὶ ἐνισχυτές ἐνὸς συγκεκριμένου παιδαγωγικοῦ μηνύματος. Τὸ διπολικὸ συλλογικὸ πρότυπο χρησιμοποίησε πολλές φορές ὁ Χριστὸς στὶς παραβολές Του²⁴, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν μωρῶν καὶ συνετῶν παρθένων, τοῦ φτωχοῦ Λαζάρου καὶ τοῦ πλουσίου κ.λπ. Αὐτὰ τὰ συλλογικὰ πρότυπα ἀπευθύνονται στὸν μεταπτωτικὸ ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος γεννᾶται καὶ δρᾷ σὲ ἕναν κόσμον, ὅπου τὸ πονηρὸ μάχεται τὸ ἀγαθόν, καὶ βιώνει τὴν ἀγωνία αὐτῆς τῆς μάχης στὴν καθημερινότητά του. Τὸ θετικὸ παράδειγμα τοῦ διπολικοῦ προτύπου δὲν ἔχει ἀξιολογικὴ αὐθυπαρξία, ἀλλὰ ὑπερβαίνει αὐτὴ τὴν ἀγωνία, προβάλλοντας τὰ ὀφέλη, τίς εὐλογίες καὶ τὴ δύναμη ποὺ ἀντλεῖ ὁ καθένας ἀπὸ τὸν Θεόν. Λειτουργεῖ ὡς σχεσιακὸ πρότυπο, σύμβολο τῆς ὑπαρκτικῆς συνδέσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεόν. Ἀντιθέτως, ἡ ἀπαξία τοῦ ἀρνητικοῦ στοιχείου ἐρμηνεύεται ἐπίσης συμβολικῶς ὡς ἕνα εἶδος ὑπαρξιακῆς αὐτονομήσεως ποὺ ὀδηγεῖ τελικῶς στὴν ἀνυπαρξία καὶ τὴ λήθη.

Ἐνα ἄλλο ζήτημα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν συλλογικῶν προτύπων εἶναι τὸ πῶς διαφοροποιοῦνται μέσα στὸν χῶρον τῆς λατρευτικῆς παιδαγωγίας ἀναλόγως μὲ τὸ ἂν αὐτὰ ἀποτελοῦν διπολικὰ ἢ τριαδικὰ συλλογικὰ πρότυπα. Ὅταν τὸ συλλογικὸ πρότυπο εἶναι τριάδα, δὲν πρέπει καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν ἀντίθετοι πόλοι, διότι σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση δὲν θὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ μετάδοση ἐνὸς σαφοῦς παιδαγωγικοῦ μηνύματος. Ἡ τριάδα, γιὰ νὰ λειτουργήσῃ ἐποικοδομητικῶς, πρέπει νὰ εἶναι ἰκανὴ νὰ ἀναχθεῖ στὴν ἀρχετυπικὴ μορφή μιᾶς ομάδας, μιᾶς δεσμίδας, ἐνὸς συνόλου. Ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ σταθερότητα τοῦ παιδαγωγικοῦ μηνύματος σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση βασίζεται στὸ ὁμοειδές καὶ κοινόν τῶν μελῶν τῆς²⁵.

3. Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες ὡς συλλογικὸ πρότυπο λατρευτικῆς ἀγωγῆς.

Ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ μάθηση λειτουργεῖ ὡς μιὰ ἐξελικτικὴ διαρκῆς συστηματικὴ ἀλλαγὴ στὰ ὄντα, σχετιζόμενη μὲ τὴ συμπεριφορὰ ἢ τὴ διάθεσή τους, καὶ συνιστᾷ ἀποτέλεσμα τῆς ἐμπειρίας ποὺ ἀποκτοῦν ἀπὸ συγκεκριμένη κατάσταση²⁶. Εἶναι ἐπίσης γενικῶς ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ ὀρθόδοξη Λατρεία εἶναι φορέας αἰσθητικῆς ἀγωγῆς χωρὶς αὐτὴ νὰ ἀνάγεται σὲ αὐτοσκοπὸ, ἀλλὰ σὲ μέσο γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἢ ὅσο τὸ δυνατὸν μεγαλύτερη καὶ συνειδητὴ μετοχὴ

24. Πρβλ. Ἰ. Γλάρου, *Θεῖα Παιδαγωγία*, σελ. 355.

25. Γιὰ τὸ πῶς ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη συνδέει μεμονωμένα ἄτομα σὲ «συλλογικότητα», βλ. Ἰ. Νικολαΐδης, *Ἡ κοινωνικὴ δυναμικὴ τῶν ἐορτῶν*, σελ. 64.

26. M. Bigge, *Θεωρίαις μάθησης*, σελ. 15.

τοῦ πιστοῦ στὴ λατρευτικὴ ζωὴ. Ὁ καθηγητὴς τῆς παιδαγωγικῆς G. Brauer ὑποστηρίζει ὅτι ἡ χρῆση καλλιτεχνικῶν μέσων ἐκδιπλώνει ἓνα ἀποκλειστικὸ νόημα (Eingensinn), ἢ μία ἀποκλειστικὴ δυναμικὴ (Eigendynamik) ποὺ ὀδηγοῦν τὴν προσοχὴν σὲ ἀπρόβλεπτες δυνατότητες καὶ προωθοῦν ἓνα εἶδος ἀποκλειστικῆς ζωῆς (Eigenleben)²⁷. Ἡ μοναδικότητα τῶν τεχνῶν τῆς χριστιανικῆς Λατρείας ἔχει μία ἀπαράμιλλη ἀνθεκτικότητα στὸν χρόνον, γιατί εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν.

Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸ συλλογικὸ πρότυπο τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν στὴ λατρευτικὴ ἀγωγή χαρακτηρίζεται ἀπὸ ὑψηλὴ αἰσθητικὴ τόσο στὴν ὕμνογραφία ὅσο καὶ στὴν ἀγιογραφία.

Ἡ λογοτεχνικὴ δύναμη καὶ τὸ κάλλος τῶν ὕμνων τῆς κοινῆς τοῦ ἑορτῆς εἶναι ἀναμφισβήτητα. Οἱ μορφές τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν μέσα στοὺς περισσότερους ναοὺς βρίσκονται συνήθως στὸ θυσιαστήριον καὶ περιστοιχίζουσι τὴν Ἁγία Τράπεζα. Ὅταν μάλιστα ὁ ἀγιογράφος τοὺς τοποθετεῖ ἐπικλινῶς, σὲ στάση προσκυνήσεως τῶν Τιμίων Δώρων, τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα ἔχει ἐντονότερο παιδαγωγικὸ χαρακτήρα. Αὐτὴ ἡ προσκυνηματικὴ στάση τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ταιριάζει μὲ τὸ περιεχόμενον τῶν ἑορταστικῶν τροπαρίων τοῦ, ποὺ ἐγκωμιάζουσι τὴν ὑποκλινόμενην ἐνώπιον τῆς δόξας τῆς Τριαδικῆς Θεότητος ἀγιότητά τοῦς.

Στὴν περίπτωσιν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἢ Ἐκκλησία μὲ τὸν κοινὸ ἑορτασμὸ τοῦς τιμᾶ τρεῖς μεγάλες φωτεινὲς προσωπικότητες ἐνώπιον τῆς αἰδίου δέσμης φωτὸς τῆς «Τρισηλίου Θεότητος»²⁸. Δὲν ὑπάρχει ἀντίποδας ἀλλὰ μιὰ ἰσοτίμη συμπαράστασις ἐνώπιον τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Γιὰ τὸν λόγον αὐτὸ καὶ ἡ τιμὴ τοῦς στὴ Θεία Λατρεία εἶναι ἰσόβαθμη²⁹. Ἡ μόνη λειτουργικὴ διαβάθμιση σὲ αὐτὸ τὸ συλλογικὸ πρότυπον εἶναι μεταξὺ ἀνθρώπινης τριάδας καὶ Ἁγί-

27. G. Brauer, «Προσβάσεις στὴν Αἰσθητικὴν ἀγωγήν στὴν πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση», Ἀφιέρωμα στοὺς Otto Friedrich Bollnow, Kalus Giel καὶ W. Loch, μτφρ. Μ. Μαρκοδημητράκη, *Παιδαγωγικὸς Λόγος* 3/95, σελ. 10.

28. *Μηναῖον Ἰανουαρίου*, Ἀπολυτίκιον Μεγάλου Ἑσπερινοῦ, σελ. 245: «Τοὺς τρεῖς μεγίστους φωστῆρας τῆς τρισηλίου Θεότητος, τοὺς τὴν οἰκουμένην ἀκτίσει, δογμάτων θείων πυρσεύσαντας· τοὺς μελιρρύτους ποταμοὺς τῆς σοφίας, τοὺς τὴν κτίσιν πᾶσαν θεογνωσίας νάμασι καταρδεύσαντας· Βασιλεῖον τὸν μέγαν, καὶ τὸν Θεολόγον Γρηγόριον, σὺν τῷ κλεινῷ Ἰωάννῃ, τῷ τὴν γλῶτταν χρυσορρήμονι· πάντες οἱ τῶν λόγων αὐτῶν ἐρασταί, συνελθόντες ὕμνοις τιμήσωμεν· αὐτοὶ γὰρ τῇ Τριάδι, ὑπὲρ ἡμῶν ἀεὶ πρεσβεύουσιν».

29. *Μηναῖον Ἰανουαρίου*, Τροπάριον τῶν ἁγίων ἡ' Ὠδῆς Ὁρθρου, σελ. 253: «Οὓς ὁ Θεὸς συνήνωσεν, εἰς ὁμότιμον ἔνωσιν, ἐγκωμιαστῆς, μὴ χωριζέτω ἄνθρωπος· ἀλλ' ἴσους ἡγούμενος, ἐν τοῖς αὐτοῖς χαρίσμασιν, ἴσων καὶ τῶν ὕμνων, μελωδῶν ἀξιούτω· οἱ Παῖδες εὐλογεῖτε, ἱερεῖς ἀνυμνεῖτε, λαὸς ὑπερυψοῦτε, εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας».

ας Τριάδας. Ἡ δεύτερη εἶναι ἡ αἰτία τῆς ὑπάρξεως τῆς πρώτης, ἡ πηγή τῆς σοφίας της καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἐπίγειας δράσης της³⁰. Ἡ διαβάθμιση αὐτὴ μεταξὺ τῆς τριάδας τῶν Ἱεραρχῶν καὶ τῆς Ἀγίας Τριάδας εἶναι συμβολικὴ καὶ ὄχι ὄντολογικὴ, γιατί ὁ Θεὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τμημα ὁποιασδήποτε κλίμακας, οὔτε καὶ μέτρο σύγκρισης. Ἡ Ἀγία Τριάδα ἀπολαμβάνει τὴ λατρευτικὴ προσκύνηση, ἡ ἐπίγεια τριάδα τὴν τιμητικὴ πανήγυρη³¹.

Ἡ συλλογικότητα τοῦ προτύπου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν εἶναι ἰδιαίτερα ἐνισχυμένη. Τὸ μεταξύ τους κοινὸν εἶναι: α) φυσικό, γιατί μετέχουν τῆς κοινῆς ἀνθρώπινης φύσεως, χωρὶς νὰ παύει ὁ καθένας νὰ ὑπάρχει ὡς διαφορετικὴ καὶ αὐθύπαρκτη ὄντοτητα, β) ἠθικό, γιατί χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀγιότητα βίου, ἔχοντας ὁ καθένας διανύσει μιὰ μοναδικὴ καὶ ἀνεπανάληπτη ἐπίγεια ζωὴ, καὶ γ) γνωμικό, γιατί ἦταν μέτοχοι τῆς ἴδιας παιδείας, σύμφρονες καὶ ὁμόγνωμοι στὴν πίστὴ τους, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἔργο καὶ τὴ δράση τους μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς τὸ ξεχωριστὸ γιὰ τὸν καθένα εὖρος γνώσεων καὶ πεδίο ἐνδιαφερόντων, καθὼς καὶ τὸ προσωπικὸ του συγγραφικὸ ὕφος³².

30. *Μηναῖον Ἰανουαρίου*, ε' Στιχηρὸν Ἰδιόμελον Λιτῆς Μεγάλου Ἐσπερινοῦ, σελ. 244: «Τριάς Ἀγία καὶ προσκυνητὴ, δόξα τῇ σοφῇ προνοίᾳ σου· ὅτι τρισσοὺς μεγάλους φωστῆρας, τοῖς ἀνθρώποις ἐξ ἀνθρώπων ἐχαρίσω, τῷ φωτὶ λαμπαδουχοῦντας, τῆς σῆς ἐπιγνώσεως, καὶ τῇ αἴγλη φρυκτωροῦντας, τῶν σωτηρίων σου καὶ σεπτῶν θελημάτων· δι' ὧν ἡ οἰκουμένη, φῶς γνώσεως πλουτοῦσα, τὴν σὴν δόξαν αὐγάζεται, καὶ πρὸς τὴν βασιλείαν σου τὴν μακαρίαν σπεύδει, τούτων ἡμᾶς ταῖς θεαῖς ὑπακούειν πείθουσα διδασκαλαῖς· καὶ αὐτῆ τῶν εὐχῶν τῶν ὑπὲρ ἡμῶν ἐπάκουσον, ὡς Θεὸς πανοικτίρμων, καὶ τὰς ψυχὰς ἡμῶν σῶσον Φιλάνθρωπε». Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ τριαδολογικοῦ δόγματος στὴ διαμόρφωση τῆς θεολογίας τῆς ἐορτῆς βλ. Ἀ. Νικολαΐδη, *Ἡ κοινωνικὴ δυναμικὴ τῶν ἐορτῶν*, σελ. 19, ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία.

31. *Μηναῖον Ἰανουαρίου*, α' Στιχηρὸν Ἰδιόμελον Λιτῆς Μεγάλου Ἐσπερινοῦ, σελ. 243: «Δεῦτε τῆς οὐρανοῦ Τριάδος οἱ λατρευταί, τὴν ἐπίγειον τριάδα, τῶν θείων Ἱεραρχῶν εὐφημήσωμεν· τὸν Γρηγόριον, τῆς θεολογίας τὸν ἐπώνυμον· τὸν Βασίλειον, τῆς βασιλείας τὸν φερώνυμον· καὶ Ἰωάννην, τὸν ὄντως χαριτώνυμον· τοὺς σοφίας βυθούς, τοῦ Πνεύματος τὰ ρεῖθρα τὰ ὠκεάνεια· τὰς πηγὰς τὰς αἰεὶ βλυζούσας, τὸ ὕδωρ τὸ ζῶν τὸ ἀλλόμενον· τοὺς διαυγεῖς μαργαρίτας· τοὺς ἐπιγείους φωστῆρας· τῆς Ἐκκλησίας τοὺς οἴακας· τὰ ἀγλαόκαρπα δένδρα· τοὺς οἰκονόμους τῆς χάριτος· Χριστοῦ μου τὸ στόμα, καὶ τῆς Τριάδος τοὺς ὑπερμάχους, τοὺς ἐξ αὐτῆς ἀμέσως ἐλλαμπομένους, καὶ πρεσβεύοντας ἀπαύστως, ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν».

32. *Μηναῖον Ἰανουαρίου*, Δοξαστικὸν Ἀποστίχων Μεγάλου Ἐσπερινοῦ, σελ. 245: «Σαλπίσσωμεν ἐν σάλπιγγι ἀσμάτων· χορεύσωμεν ἐόρτια, καὶ σκιρτήσωμεν ἀγαλλόμενοι, ἐν τῇ πανδήμῳ πανηγύρει τῶν Διδασκάλων ἡμῶν. Βασιλεῖς καὶ Ἄρχοντες συντρεχέτωσαν, καὶ τοὺς Ἱεράρχας κροτείτωσαν ἐν ὕμνοις, ὡς δογμάτων βλύσαντας, ποταμούς ὑπερμεγέθεις, τρεῖς καλλιῤῥόους αἰεζώους τοῦ Πνεύματος· Ποιμένες καὶ Διδάσκαλοι, τοὺς τῆς σεπτῆς Τριάδος, τρισσοὺς Ἱερομύστας, συνελθόντες εὐφημήσωμεν· οἱ φιλόσοφοι τοὺς

Ἡ σταθερότητα τοῦ παιδαγωγικοῦ μηνύματος ποὺ ἐκπέμπει τὸ συλλογικὸ πρότυπο τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἔχει ἐσχατολογικὸ θεμέλιο. Οἱ ἄτρεπτες πλέον καὶ αἰωνίου κάλλους ψυχές τῶν ἀγίων προτύπων ἀπολαμβάνουν ἐσαεὶ τὴ μεταξὺ τους ἀγαπητικὴ συνύπαρξη³³. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες μετέχουν θριαμβευτικῶς στὴν πρόγευση τῆς αἰώνιας δόξας, ἔχοντας ὑπερβεῖ τὰ ὅρια τῆς θνητότητας, προσδίδει στὴ συλλογικότητα τοῦ προτύπου τους ἀδιάσειστο παιδαγωγικὸ κῦρος³⁴. Ὡς «κληρονόμοι τῆς Βασιλείας» γίνονται «στύλοι» καὶ «στηρίγματα» τῆς στρατευόμενης Ἐκκλησίας³⁵.

Ἡ Ἐκκλησία δὲν προβάλλει τὰ πρόσωπά τους ὡς ἀύθεντιες, ἀλλὰ ὡς ἀύθεντικὲς μαρτυρίες τοῦ ἀπτοῦ καὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀγιοσύνης. Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει περατότητα στὴ μεταξὺ τους κοινωνία, ὁ λατρευτικὸς συνεορτασμός τους μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἓνα σταθερὸ σημεῖο διαπερατότητας τῆς αἰώνιας ἀγάπης τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν κοινωνία τῆς ὁρατῆς Ἐκκλησίας³⁶.

Τὰ πρόσωπα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν λειτουργοῦν ὡς συλλογικὸ πρότυπο, γιατί μποροῦν καὶ κοινωνοῦν μεταξὺ τους, εὐρισκόμενα στὸν ἴδιο ὄντολογικὸ ἰστό, τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τὴν Ἐκκλησία. Ἡ ἐκκλησιολογικὴ βάση τοῦ τριαδικοῦ προτύπου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν εἶναι αὐτὴ ποὺ δίνει στὴ συλλογικό-

---

Σοφούς, οἱ Ἱερεῖς τοὺς Ποιμένας, οἱ ἁμαρτωλοὶ τοὺς Προστάτας, οἱ πένητες τοὺς πλουτιστάς, οἱ ἐν θλίψεσι τοὺς παραμυθοῦντας· τοὺς συνοδίτας οἱ ὁδοιπόροι, οἱ ἐν θαλάσῃ τοὺς κυβερνήτας· οἱ πάντες τοὺς πανταχοῦ θερμῶς προφθάνοντας, θείους Ἀρχιεράρχας, ἐγκωμιάζοντες οὕτως εἰπόμεν· Πανάγιοι Διδάσκαλοι, σπεύσατε ἐξελεῖν τοὺς πιστοὺς, ἐκ τῶν τοῦ βίου σκανδάλων, καὶ ῥῦσαι κολάσεων, τῶν αἰωνίων ἡμᾶς».

33. *Μηναῖον Ἰανουαρίου*, δ' Στιχηρὸν Προσόμιον Μικροῦ Ἑσπερινοῦ, σελ. 241: «Τῆς Τριάδος ἐκλόγια, ἀκηράτου λειμῶνός τε, ἄνθη τὰ μυρίπνοα καὶ τερπνότατα, τοῦ νοητοῦ ὡς ὑπάρχοντας, ἀκτίνας Ἡλίου τε, καὶ φωτίσαντας τὴν γῆν, ταῖς αὐτῶν θείαις λάμψεσιν, εὐφημήσωμεν, Ἰωάννην τὸν μέγαν σὺν τῷ θείῳ, Θεολόγῳ Γρηγορίῳ, καὶ τὸν ὑψίνουν Βασίλειον».

34. Κάθε ἀγία, «καλὴ τε καὶ θεοφιλὴς» ψυχὴ ποὺ ἀνήκει πλέον στὴ θριαμβεύουσα Ἐκκλησία «εὐθὺς ἐν συναισθήσει καὶ θεωρίᾳ τοῦ μένοντος αὐτὴν καλοῦ γενομένη» (Γρηγορίου Θεολόγου, *Εἰς Καισάριον*, ΚΑ', PG 35,781B) ἐποπτεύει «χορείαν μακαρίων ἀνδρῶν δόξας τε καὶ λαμπρότητας» πληρουμένη «τοῦ ἐκεῖθεν φωτός» (Γρηγορίου Θεολόγου, *Εἰς Καισάριον*, ΙΖ', PG 35,776B).

35. *Μηναῖον Ἰανουαρίου*, Δοξαστικὸν Προσομίων Μικροῦ Ἑσπερινοῦ, σελ. 242: «Ἄνθρωποι τοῦ Θεοῦ, καὶ πιστοὶ ἰκέται, λειτουργοὶ Κυρίου, ἄνδρες ἐπιθυμιῶν, σκευὴ ἐκλογῆς, στύλοι καὶ στηρίγματα τῆς Ἐκκλησίας, βασιλείας κληρονόμοι, μὴ παρασιωπᾶτε, τοῦ βοᾶν ὑπὲρ ἡμῶν πρὸς Κύριον».

36. *Μηναῖον Ἰανουαρίου*, Τροπάριον τῶν ἀγίων ε' Ὠδῆς Ὁρθρου, σελ. 250: «Ἄπειρον τῆς γῆς τὸ βάθος, πρὸς τὸ οὐράνιον ὕψος· ἀλλ' ἀπὸ τῆς γῆς τοὺς Ἁγίους, ἐξῆρεν ἐπέκεινα τῶν οὐρανῶν, ὁ οὐράνιος ἔρωσ».

τητα τοῦ προτύπου τῆ δυναμικῆ πού χρειάζεται, ὥστε νὰ ἀπεγκλωβιστεῖ ἀπὸ τῆ διαλεκτικῆ τῶν ἀντιθέσεων καὶ νὰ καρπίσει στὸν ἀμπελώνα τοῦ Χριστοῦ³⁷.

Τὰ κοινὰ τους σημεῖα εἶναι πολλά. Καὶ οἱ τρεῖς γεννήθηκαν καὶ γαλουχήθηκαν ἀπὸ ἁγίες μητέρες, μετεῖχαν ὑψηλοῦ ἐπιπέδου μορφώσεως, θύραθεν καὶ χριστιανικῆς³⁸, ἀσκήθηκαν στὴν ἔρημο, ἀνέβηκαν σὲ ἐπισκοπικὸ θρόνο, διώχθηκαν ἀπὸ πολλοὺς ἐχθροὺς τῆς πίστεως καὶ ἀγωνίστηκαν ἐνάντια στὴ σήψη, τῆ διαφθορὰ καὶ τὴν αἵρεση. Καὶ οἱ τρεῖς εἶχαν ἔντονη ποιμαντικὴ καὶ φιλανθρωπικὴ δράση, ἀγάπη στὸν λαὸ καὶ πνεῦμα θυσίας καὶ αὐταπαρνήσεως στὸ ἔργο τους. Καὶ οἱ τρεῖς ἦταν πολυγραφότατοι καὶ πολυδιάστατοι συγγραφεῖς, μὲ ἰδιαίτερο λογοτεχνικὸ χάρισμα καὶ ἀνόθευτη θεολογικὴ σκέψη. Ἡ προσφορὰ τους στὴ θεολογία εἶναι τεράστια καὶ πολυεπίπεδη. Ἡ ἀνθρωπολογία τους εἶναι σταθερῶς προσηλωμένη στὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου³⁹. Τὸ ἐρμηνευτικὸ καὶ δογματικὸ τους ἔργο ἀνεκτίμητο, οἱ ποιμαντικοὶ τους λόγοι ἀξεπέραστοι, ἡ συμβολὴ τους στὴ Λατρεία καίρια καὶ διαχρονικὴ. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος εἶναι ὁ μέγιστος λειτουργιολόγος τῆς Ὁρθοδόξιας· αὐτὸς καὶ ὁ Μ. Βασίλειος συνέγραψαν Θεῖες Λειτουργίες, ἐνῶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος χαρακτηρίστηκε ὡς πατέρας τῆς ἐλεύθερης ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας⁴⁰.

Οἱ ἀνεπανάληπτες καὶ μοναδικές ζωές τους μοιάζουν στὰ μάτια τῶν πιστῶν νὰ ἴστανται πέρα ἀπὸ τὸ ὄριο τοῦ ἐφικτοῦ. Θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ οὐτοπικὴ ἢ πρόσκληση τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τοὺς πιστοὺς νὰ μιμηθοῦν αὐτὲς τίς ζωές. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι δὲν ὑπῆρξε ἓνας, οὔτε δύο ἀλλὰ τρεῖς ἀνθρωποὶ τῆς ἴδιας ἐποχῆς πού κατόρθωσαν καὶ τόσα πολλά⁴¹, δείχνει ὅτι ἡ ἰ-

37. *Μηναῖον Ἰανουαρίου, Δοξαστικὸν Ἀποστίχων Μικροῦ Ἑσπερινοῦ*, σελ. 242: «Εὐ δοῦλοι ἀγαθοὶ καὶ πιστοὶ· εὖ ἐργάται τοῦ ἀμπελώνου Χριστοῦ, οἱ καὶ τὸ βᾶρος τῆς ἡμέρας βαστάσαντες, καὶ τὸ δεδομένον τάλαντον αὐξήσαντες, καὶ τοῖς μεθ' ὑμᾶς ἐλθοῦσι μὴ φθονήσαντες· διὸ ἡνοικται πύλη βασιλείας ὑμῖν. Εἰσελθόντες οὖν εἰς τὴν χαρὰν τοῦ ποιήσαντος, πρεσβεύσατε ὑπὲρ ἡμῶν, Ἅγιοι Διδάσκαλοι».

38. Γιὰ τὴν παιδεία κατὰ τὴν ἐποχὴ τους βλ. ἀντὶ ἄλλων, Α. Γιαννικόπουλου, *Ἡ ἐκπαίδευση κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*, Ἀθήνα 1983, Γ. Τσαμπῆ, *Ἡ παιδεία στὸ Χριστιανικὸ Βυζάντιο*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1999.

39. Βλ. Α. Φυτράκη, *Ἡ ἀξία τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος κατὰ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας. Λόγος λεχθεὶς κατ' ἐντολὴν τῆς Συγκλήτου, ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆ 30ῆ Ἰανουαρίου 1957*, ἐν Ἀθήναις 1958.

40. Κ. Μπόνη, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος*, σελ. 160.

41. Πρβλ. πρωτ. Γεωργίου Μεταλληνοῦ, «Τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς ὑπὸ τὸ φῶς τῆς διδασκαλίας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν», *Κοινωνία* 24(1981), σελ. 71-74.

στορική τους συνύπαρξη στὸν ἴδιο περίπου χῶρο καὶ χρόνο δὲν ἦταν τυχαία, ἀλλὰ καρπὸς τῆς κοινῆς παιδείας ποὺ ἔλαβαν καὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς ποὺ βίωσαν.

Τὸ συλλογικὸ πρότυπο τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἐλληνο-χριστιανικὴ παιδεία εἶναι ἓνα ὄχημα πρὸς τὸ ἰδανικὸ καὶ τὸ αἰώνιο κάλλος⁴². Γιὰ νὰ λειτουργήσῃ μίᾳ ομάδᾳ ἢ ἓνα σύνολο ὡς συλλογικὸ πρότυπο, θὰ πρέπει νὰ ἔχει καὶ μίᾳ κοινῆ τελεολογικὴ φορά, ἓναν κοινὸ σκοπὸ ὕπαρξης. Στὴν Ἐκκλησία δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου⁴³. Ἐπιμέρους στόχοι, ὅπως τὰ κοινωνικὰ ἀγαθὰ, ἡ γνώση, ἡ ἠθικὴ καθαρότητα, ἀκόμα καὶ ἡ εὐτυχία δὲν εἶναι αὐτοσκοπός. Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες, γινώστες τῆς ἐλληνικῆς φιλολογοῦν καὶ φιλοσοφίας, κρατοῦν θετικὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἐλληνικὴ παιδεία καὶ ἐπικρίνουν ἐκείνους ποὺ μὲ πρόφαση εὐσεβείας τὴν ἀπορρίπτουν συλλήβδην. Κι ἐνῶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὀνομάζει τὴ χριστιανικὴ παιδεία εὐγενέστερη τῆς προχριστιανικῆς, δὲν παραλείπει νὰ ἀποκαλέσῃ τὰ ὀμηρικὰ ἔπη θαυμάσια καὶ τὴ στωικὴ φιλοσοφία σεμνή⁴⁴. Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες τοποθετοῦν τὴ χριστιανικὴ παιδεία σὲ μιὰ ἀνώτερη βαθμίδα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ, ὡστόσο δὲν μποροῦν νὰ διανοηθοῦν μιὰ χριστιανικὴ ἀγωγή ποὺ νὰ στερεῖται τοῦ ἀνθοῦ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας⁴⁵. Ὁ Μ. Βασίλειος στὸν ποιμαντικὸ του λόγο χρησιμοποιοῖ πολλὰ ἠθικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία⁴⁶. Ὁ Γρη-

42. Ἡ Ἐ. Γαζῆ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ «κοινόν» τοῦ βίου τους ἀφορᾷ σὲ «ἓνα βίο που δὲν ἐζησαν οἱ ἴδιοι ἀλλὰ που τους κατέστησε ζωντανούς στη φαντασία πολλῶν μεταγενεστέρων τους ἀνθρώπων», ἐστιάζοντας στὴν ἀποκρυστάλλωση τῶν σχέσεων Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ στὸ σχῆμα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν κατὰ τὸν 11ο αἰ. Ὁ Ν. Τζιράκης ἐλέγχει τὴ θέση αὐτὴ μὲ ἱστορικὰ τεκμήρια (ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀφετηρία τῶν σχέσεων Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ τοποθετεῖται πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν 4ο αἰ.) ἀλλὰ καὶ μὲ θεολογικὰ κριτήρια. Βλ. Ε. Γαζῆ, *Ὁ Δεύτερος Βίος των Τριῶν Ἱεραρχῶν. Μία γενεαλογία του «ελληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ»*, ἐκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2004, σελ. 15 καὶ 193, Ν. Τζιράκη, *Μέγας Βασίλειος καὶ Ἑλληνισμός, κατὰ τὴν πραγματεία τοῦ Μ. Βασιλείου «Πρὸς τοὺς νέους»*. Κείμενο - Ἀπόδοση - Σχόλια, ἐκδ. Πατάκη, Αθήνα 2004, σελ. 33 ἐπ. Περισσότερα γιὰ τὴ συνάντηση Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ βλ. ἀντὶ ἄλλων Ἰωάννου Ζηζιούλα, *Ἑλληνισμός καὶ Χριστιανισμός. Ἡ συνάντηση τῶν δύο κόσμων*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Αθήνα 2003.

43. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν προσευχὴν Δ'*, PG 44,1164A: «Θέλημα δὲ Θεοῦ ἡ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων ἐστίν».

44. Γρηγορίου Θεολόγου, *Κατὰ Ἰουλιανοῦ Α'*, PG 35,568A, *Κατὰ Ἰουλιανοῦ Β'*, PG 35,653C, *Λόγος ΚΕ'*, *Εἰς Ἡρώνα τὸν φιλόσοφον*, PG 35,1205A. Πρβλ. Δ. Μπαλάνου, *Διατί ἡ ἑορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἐθεσπίσθη ὡς ἑορτὴ τῆς παιδείας*, σελ. 6.

45. Βλ. γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἀντὶ ἄλλων, Φ. Κουκουλέ, *Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι ὡς παιδαγωγοί*. Ν. Τζιράκη, ὁ.π., σελ. 65 ἐπ.

46. Μ. Βασιλείου, *Πρὸς τοὺς νέους*, PG 31, 564-589, Δ. Μπαλάνου, *Διατί ἡ ἑορτὴ τῶν*

γόριος ὁ Θεολόγος ἀπενοχοποίησε τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία μὲ τὴ φράση του: «Φιλοσόφει μοι περὶ κόσμου ἢ κόσμων, περὶ ὕλης, περὶ ψυχῆς... Ἐν τούτοις γὰρ καὶ τὸ ἐπιτυγχάνειν οὐκ ἄχρηστον, καὶ τὸ διαμαρτάνειν ἀκίνδυνον»⁴⁷. Ἡ διατύπωση αὐτὴ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου συμφιλιώνει τὴ φιλοσοφία μὲ τὴ θεολογία, χωρὶς νὰ στερεῖ τίποτε οὔτε ἀπὸ τὴ μιὰ οὔτε ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀλλὰ καὶ χωρὶς τὴν παραμικρὴ ὑπόνοια συγκρητισμοῦ.

Μὲ ὅλα τὰ ἀνωτέρω δὲν ὑποστηρίζουμε ὅτι ἀπουσιάζουν διαφοροποιήσεις στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Οἱ διαφορὲς ὅμως αὐτὲς δὲν διασποῦν τὴ συλλογικότητα τοῦ προτύπου τους, ἀλλὰ τοῦναντίον τὴν ἐνισχύουν. Ὁ καθένας μὲ τρόπο ἐκπληκτικὸ συμπληρώνει τὸν ἄλλο. Ἐπιπλέον, ἡ διαφορετικότητά τους ἀφήνει περιθώρια στὸν ἀγωνιζόμενο πνευματικῶς πιστὸ νὰ κινηθεῖ σ' ἓναν πιὸ εὐέλικτο καὶ εὐρὺ χῶρο μιμήσεως, ταυτίσεως καὶ παραδειγματισμοῦ, ἀφοῦ ὁ καθένας ἔχει τὰ δικά του χαρίσματα, φυσικὲς δυνατότητες καὶ ὄντολογικὰ ἐφόδια γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν ἀρετῶν καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς του.

Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες πίστευσαν στὴ θεμελιώδη ἀξία τῆς παιδείας⁴⁸. Τὴν τοποθέτησαν στὴν κορωνίδα τῶν ἀγαθῶν⁴⁹. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀγωγή δύναται «ἡ ἄμορφος ψυχὴ εὐμορφος γενέσθαι»⁵⁰ ἀποδίδοντας «καρπὸν εἰρηνικὸν τοῖς δι' αὐτῆς γεγυμνασμένοις ἀποδίδωσιν εἰς σωτηρίαν»⁵¹.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι φανερό ὅτι οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες ἀποτελοῦν ἀπὸ μόνοι τους, ἂν χρησιμοποιούσαμε τὴν ἔκφραση τῆς σύγχρονης παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης, μιὰ παιδαγωγικὴ σχολή. Οἱ ἀπόψεις τους σχετικῶς μὲ τὴν οἰκογενειακὴ, σχολικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἀγωγή βρίσκονται σὲ ἀπόλυτη ἀρμονία. Πρώτιστο ὅμως μέλημά τους ἦταν ἡ χριστοκεντρικὴ ἀγωγή τῶν νέων⁵². Θὰ λέγαμε ὅτι οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες ἀνήκουν στὴ «σχολὴ τῆς ἀγάπης». Ὅλα

Τριῶν Ἱεραρχῶν ἐθεσπίσθη ὡς ἑορτὴ τῆς παιδείας, σελ. 6.

47. Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικὸς Α'*, κατὰ *Εὐνομιανῶν*, PG 36,25A.

48. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν*, PG 31,396A: «Ἔστι δὲ ἡ παιδεία ἀγωγή τις ὠφέλιμος τῇ ψυχῇ».

49. Στὴν ἀξιολόγησή της κατατάσσεται ὡς πρώτιστο ἀγαθόν. Βλ. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἐπιτάφιος, ΙΑ'*, PG 36,508B: «παίδευσιν τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν εἶναι τὸ πρῶτον».

50. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία ὅτε τῆς Ἐκκλησίας ἔξω εὐρεθεῖς Εὐτρόπιος ἀπεσπάσθη*, PG 52,413.

51. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν*, PG 31,396A.

52. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς Ἐφρεσίους ΚΑ'*, PG 62,151: «Πάντα ἡμῖν δεύτερα ἔστω τῆς προνοίας τῶν παίδων, καὶ τοῦ ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου αὐτὰ ἐκτρέφεσθαι». Ἡ ἀγωγή ὀρίζεται ὡς ἀνθρώπινη σχέση πού τείνει σὲ πιὸ ὀλοκληρωμένες καὶ ἀρτιότερες μορφὲς ζωῆς (Σ. Γεδεῶν, *Γενικὴ Παιδαγωγικὴ*, σελ. 25-26).

βασίζονται στὴν ἀμοιβαία ἀγάπη δασκάλου-μαθητῶν⁵³. Ὁ Μ. Βασιλείος ὁμιλεῖ γιὰ ἐκείνη τὴν ἀγάπη τοῦ δασκάλου πρὸς τὸ μαθητὴ του, ποὺ φτάνει μέχρι τὴν αὐτοθυσία καὶ τὸν θάνατο⁵⁴. Ὁ ἱερός Χρυσόστομος τονίζει ἐμφατικῶς ὅτι ἡ ὀρθὴ διδασκαλία πρέπει νὰ συνδυάζει τὴν ἀξιοπιστία τῆς ἀλήθειας ποὺ ἀναπτύσσεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀγαπητικὴ σχέση διδασκάλου καὶ μαθητῆ: «Καὶ γὰρ δύο ταῦτα τοῖς διδάσκουσιν ὑπάρχειν χρή, τό τε ἀξιόπιστους εἶναι, καὶ τὸ φιλεῖσθαι παρὰ τῶν μαθητευομένων»⁵⁵.

Γιὰ τοὺς Τρεις Ίεράρχες, ἐκεῖ ποὺ ὑπάρχει καλοσύνη καὶ ἀγάπη ὑπάρχει καὶ διάκριση⁵⁶, τὸ λεγόμενο μὲ τὴ σύγχρονη γλώσσα τῆς ἀγωγῆς παιδαγωγικὸ τὰκτ⁵⁷ συνδυαζόμενο μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐξατομικεύσεως⁵⁸. Ἐκεῖ ὑπάρχει πραότητα καὶ ὑπομονὴ ἀπὸ πλευρᾶς διδασκάλου, σεβασμὸς καὶ διάθεση γιὰ τὴ μάθηση ἀπὸ πλευρᾶς μαθητῶν⁵⁹. Μὲ βασικὸ δομικὸ ὑλικὸ τὴν ἀγάπη, ὁ διδάσκαλος σχεδιάζει τὴν παιδαγωγικὴ του τακτικὴ ἀπορρίπτοντας ὀτιδὴποτε ξένο καὶ ἀσύμβατο μὲ αὐτὴν στοιχεῖο, ὅπως τὸν αὐταρχισμό, τὴν προσωποληψία καὶ τὴ μεροληψία. Ἀλλὰ καὶ ὁ μαθητὴς σέβεται, ὑπακούει καὶ ἀκο-

53. Τὸ φαινόμενο τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μάθησης εἶναι σύνθετο καὶ συντελεῖται σὲ κοινωνικὸ περιβάλλον ἀλληλεπίδρασης (D. Fontana, *Ψυχολογία*, σελ. 179).

54. Μ. Βασιλείου, *Ἠθικά*, Ο', ιη', PG 31,832B: «Ὅτι ἴδιον τοῦ ἀγαπῶντος τὸν Κύριον τό, ἐν πολλῇ φιλοστοργίᾳ, τῇ περὶ τοὺς διδασκομένους, μετὰ πάσης σπουδῆς ἐπιμελεῖσθαι αὐτῶν παντὶ τρόπῳ, κἂν μέχρι θανάτου δέη προσκαρτεροῦντα τῇ διδασκαλίᾳ ἐν τε τῷ κοινῷ καὶ κατ' ἴδιαν».

55. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ματθαῖον* ΟΕ', γ', PG 58,690.

56. Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατὰ πλάτος*, ιε', PG 31,953B: «... πατρικῆ μὲν εὐσπλαγχνία, λόγῳ δὲ ἐπιστημονικῷ τὰ ἀμαρτήματα τῶν νέων ἐπανορθοῦσθαι, οἰκειᾶς ἐκάστῳ πταισματοὶ τὰς θεραπείας προσάγοντα...».

57. Ὁ ὅρος προσδιορίζει τὸν δάσκαλο ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν εὐαισθησία τοῦ συναισθήματος καὶ τὴ διακριτικότητα, δηλαδὴ σημαίνει ὅτι διαθέτει λεπτότητα ἐνέργειας σὲ μιὰ συγκεκριμένη περίπτωση ποὺ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες καὶ τὴν αὐτονομία τοῦ μαθητῆ. Βλ. ἐνδεικτικὰ J. Muth, «Pädagogische Takt», *ΠΨΕΛ* 8(1989) 4708.

58. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ματθαῖον* ΚΗ', 3, PG 57,354: «ὄθεν δῆλον, ὅτι οὐκ ἔστιν οὐδεὶς, ὃς οὐκ ἀπολαύει τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας. Εἰ δὲ μὴ πάντες ὁμοίως, μηδὲ καθ' ἕνα τρόπον, καὶ τοῦτο προνοίας μέγιστον εἶδος ἔστι. Πρὸς γὰρ τὸ ἐκάστῳ λυσιτελοῦν καὶ τὸ τῆς προνοίας ἐπιδείκνυται».

59. Ὁ δάσκαλος πρέπει νὰ βασίζεται στὴν ἀμοιβαιότητα καὶ τὴ συνεργασία, ἀρετὲς ποὺ ὠθοῦν τὸ παιδί νὰ ἐκβάλλει τὴν «τυραννία τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ» (J. Piaget, *Περὶ Παιδαγωγικῆς*, σελ. 29-30). Ὁ Θ. Τριλιανὸς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὅτι «ἡ γενικὴ ατμόσφαιρα, ἡ οποία επικρατεῖ σ' αὐτὴν, εἶναι κυρίως δημιουργήματα του εκπαιδευτικοῦ καὶ ασκοῦν θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς ἐπιδράσεις, οἱ ὁποῖες εἴτε αὐξάνουν τὴν ἐφεση γιὰ μάθηση εἴτε μειώνουν σημαντικὰ κάθε προσπάθεια καὶ πρωτοβουλία» (Θ. Τριλιανού, *Ἡ Παρώθηση*, σελ. 191).

λουθεῖ τὸν διδάσκαλό του, γιατί τὸν ἀγαπᾷ καὶ ὄχι γιατί τὸν φοβᾶται⁶⁰.

Στὰ ἔργα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἀνασύρει κανεῖς ὅλες ἐκεῖνες τίς παιδαγωγικὲς ἀρχές πού ἀποτελέσαν τὴν ἐπανάσταση τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μόρφωσης⁶¹ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰώνα⁶². Ἡ αὐτενέργεια τοῦ μαθητῆ⁶³, ὁ γόνιμος διάλογος⁶⁴ καὶ ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τῶν ἐκπαιδευομένων⁶⁵, ἡ ἀμοιβαιότητα⁶⁶, ὁ ἔπαινος⁶⁷, ὁ ἔλεγχος⁶⁸, ἡ παιδαγωγικὴ τιμωρία⁶⁹, ὁ χαρούμενος,

60. Καθοριστικὸ παιδαγωγικὸ γεγονός γιὰ μιὰ ἀποτελεσματικὴ διδασκαλία εἶναι ἡ σχεσιοδυναμικὴ πού ἀναπτύσσεται μεταξὺ παιδαγωγοῦ καὶ παιδαγωγούμενου. Βλ. ἀντὶ ἄλλων Α. Κοσμοπούλου, *Σχεσιοδυναμικὴ Παιδαγωγικὴ τοῦ προσώπου*, εκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1990².

61. Ὁ ὅρος μόρφωση καὶ ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξης δηλώνουν τὸ ἀγαθὸ πού παρέχει ἡ ἀγωγή στὸν ἄνθρωπο (Β. Τατάκη, *Παιδαγωγικὴ*, σελ. 51).

62. Βλ. ἀντὶ ἄλλων, Ἀ. Δανασσῆ-Ἀφεντάκη, *Θεματικὴ τῆς Παιδαγωγικῆς Ἐπιστήμης. Παιδαγωγικὴ Ἀνθρωπολογία, Παιδαγωγικὴ Ἠθικὴ*, Ἀθήνα 1980², σελ. 152 ἐπ.

63. Βλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς Β' Θεσσαλονικεῖς Γ'*, PG 62,483: «οὐ τῶν διδασκάλων ἐστὶ τὸ πᾶν, ἀλλ', εἰ μὴ τὸ πλεόν, τὸ γοῦν ἡμισυ καὶ τῶν μαθητῶν», *Πρὸς Β' Θεσσαλονικεῖς Ε'*, PG 62,499: «βούλεται γὰρ μὴ ὑπὸ πάντων ἐνοχλεῖσθαι τὸν διδάσκαλον. Διὰ τί; Ὅτι μεγάλα ἀγαθὰ οὕτως ἔσται, οὐ μόνον ὅτι κοῦφος ἔσται ὁ πόνος τῶ διδασκάλῳ, ἀλλ' ὅτι καὶ τῶν μαθητῶν ἕκαστος μεριμνήσας, ταχέως γενέσθαι δύναται διδάσκαλος, ταύτην ἔχων τὴν φροντίδα». Πρβλ. Τοῦ Ἰδίου, *Εἰς Ματθαῖον Δ'*, PG 57,39: «Οὐδὲ γὰρ πάντα ἐπιλύειν ὑμῖν ἀναγκαῖον, ἵνα μὴ ἀναπέσητε». Βλ. καὶ Α. Καψάλη, *Παιδαγωγικὴ Ψυχολογία*, σελ. 164: «Τὸ ἐλεύθερο, καὶ ἀντιαυταρχικὸ περιβάλλον, πού δυναμώνει τὴν αὐτοπεποίθηση καὶ φτερώνει τὸ πνεῦμα, εἶναι ἐκεῖνο πού δημιουργεῖ ἢ ἐνισχύει τίς συναισθηματικὲς αὐτὲς προϋποθέσεις τῆς δημιουργικότητος».

64. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος ΚΕ'*, *Εἰς Ἡρῶνα τὸν φιλόσοφον*, PG 35,1224: «Οὐ δεινὸν ἤττηθῆναι λόγῳ, οὐ γὰρ πάντων ὁ λόγος». Ὁ Μ. Βασίλειος ὑποδεικνύει τοὺς κανόνες τοῦ διαλόγου (*Λόγος ἀσκητικὸς*, PG 31,885-888: «Ὅταν δὲ πρὸς ἀλλήλους ἦ τις κατὰ ἀνάγκην γινομένη διάλεξις, τὸ μέτρον τῆς φωνῆς ἢ χρεία ποιείτω, ὥστε τῷ μὲν ἐγγὺς ὄντι πρασιότρα τῇ φωνῇ διαλέγεσθαι, τὸν δὲ πόρρωθεν ὄντα μείζονι προσκαλεῖσθαι τῇ φωνῇ. Τὸν δὲ συμβουλευόντά τινι, ἢ ἐγκελεύόμενον περὶ τινος, μείζονι καὶ καταπληκτικωτέρα φωνῇ κεχρῆσθαι, ὡς ὑβριστικόν, ἐν συνοδίᾳ μὴ ἔστω»), τὸν τρόπο πού πρέπει νὰ γίνεται (*Λόγος ἀσκητικὸς περὶ ἀποταγῆς*, PG 31,644A-B), τίς προϋποθέσεις ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὸς (*Ἐπιστολὴ Β'*, 5, PG 32,229-232), τὴ σκοποθεσία (*Ὅροι κατ' ἐπιτομήν ρπε*, PG 31, 1205) καὶ τέλος τίς τηρούμενες ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους ἀρχές τοῦ διαλόγου (*Ἐπιστολὴ ΡΑΕ'*, PG 32,572-573).

65. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὸν Ἰάκωβον*, PG 64,1052D: «οὐ τῶν διδασκάλων ἐστὶ τὸ πᾶν, ἀλλ' εἰ μὴ τὸ πλεόν, τὸ γοῦν ἡμισυ τῶν μαθητῶν».

66. Βλ. μεταξὺ ἄλλων Χ. Θεοφιλίδη, *Δεξιότητες διδασκαλίας*, σελ. 32-35.

67. Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατὰ πλάτος ΜΔ*, 2, PG 31,1032A: «Καὶ τὸ μὲν ὀρθῶς ἐπιτελεσθὲν ἀποδοχῇ βεβαιούτω· τὸ δὲ ἐσφαλμένον τῇ ἐμμελεῖ καὶ ἐπιστημονικῇ διδασκαλίᾳ διορθούσθω». Κατὰ τὸν Ἐ. Κολιάδη ἡ «ἐνίσχυση ἔχει θετικὰ ἀποτελέσματα στὴ μάθηση

ἐνθουσιώδης καὶ αἰσιόδοξος τρόπος διδασκαλίας⁷⁰, ἡ θεατρικότητα τοῦ λόγου⁷¹, ἡ ἐνθάρρυνση καὶ τὸ ζωντανὸ παράδειγμα⁷², ἡ βιωματικότητα⁷³, ἡ ἐπα-

όταν εἶναι ἀμεση, αὐτόματη, ἀσχεδιάστη καὶ γνήσια» (Ε. Κολιάδη, *Θεωρίες* 1, σελ. 181).

68. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος ΛΓ΄, Πρὸς Ἀρειανούς καὶ εἰς ἑαυτὸν*, PG 36,216A: «Οὐχ ὑβρίσομεν, ἀλλ' ἐλέγξομεν... οὐ πλήξομεν, ἀλλ' ἰατρεύσομεν». Ὁ Μ. Βασίλειος συνιστᾷ νὰ ἐνεργοῦμε τὸν ἔλεγχον «κατ' ἐπιστήμην» μὲ τρόπο πού φανερώνει γνώση τῆς ἀνθρώπινης φύσεως καὶ τῆς παιδικῆς ἰδιοσυγκρασίας (Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατ' ἐπιτομὴν* 70', PG 31,1152: «πρὸς δὲ τοὺς ἐπιτιμωμένους, οἶαν ἂν διάθεσιν ἀναλάβοι πατὴρ καὶ ἰατρός, μετὰ συμπαθείας καὶ εὐσπλαγχνίας κατ' ἐπιστήμην θεραπέων τὸν ἴδιον υἱόν»). Φροντίδα τοῦ σχολείου εἶναι νὰ δημιουργήσει διαφορετικὲς προσωπικότητες, ἀνάλογα μὲ τίς κλίσεις καὶ τὰ χαρίσματα τοῦ καθενός, νὰ ἀσκήσει δηλαδὴ τὸ μαθητὴ «νὰ σκέφτεται αὐτόνομα καὶ νὰ ἐνεργεῖ αὐτόβουλα καὶ ὑπεύθυνα» (Α. Καψάλη, *Παιδαγωγική*, σελ. 443-444).

69. Κατὰ τὸν Μ. Βασίλειο, οἱ ποινὲς ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὸν ἀρμόδιο γιὰ τὴν ἐπιβολὴ καὶ ἡ διάρκειά καὶ τὸ εἶδος τῶν ποινῶν πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογα μὲ τὴ σωματικὴ ἀντοχὴ, τὴν ψυχικὴ κατάσταση καὶ τὴ βαρύτητα τοῦ σφάλματος (*Ὅροι κατ' ἐπιτομὴν* ρς', PG 31, 1156: «Ἐν τῇ τῶν προεστώτων δοκιμασίᾳ γνωρίζεσθω ὁ καιρὸς καὶ ὁ τρόπος κατὰ τε τὴν ἡλικίαν τοῦ σώματος καὶ ἕξιν ψυχῆς, καὶ ἁμαρτήματος διαφορὰν»). Συνιστᾷ δὲ ἡ διόρθωση τῶν σφαλμάτων τῶν νέων νὰ γίνεται μὲ εὐσπλαγχνία καὶ μὲ ὀρθὲς παιδαγωγικὲς μεθόδους (Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατὰ πλάτος* ιε', 2, PG 31,953B). Ἡ ποινὴ πρέπει νὰ ἀσκειται ὡς ἐναλλακτικὴ πράξις ἀγωγῆς καὶ πρέπει νὰ συνδέεται ἀντιπαραθετικὰ μὲ τὴν ἀμοιβή, ἀφοῦ στρέφει τὸ ἄτομο μὲ μεγαλύτερη σταθερότητα πρὸς τὴν ἀμειβόμενὴν πράξι (Χ. Φράγκου, *Ψυχοπαιδαγωγική*, σελ. 247).

70. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς Στελέχιον*, PG 47,411A: «Δεῖ γάρ, οἶμαι, τὸν μέλλοντά τι γενναῖον εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐρεῖν, αὐτὸν πρὸ τῶν ἄλλων ἀπάντων μάλιστα πεπυρῶσθαι τῷ ζήλῳ τούτῳ καὶ ἀναζεῖν, ὥστε τοὺς περὶ τούτων προφερομένους λόγους παντὸς πεπυρακτωμένου σιδήρου σφοδρότερον εἰς τὰς τῶν ἀκουόντων ἐμπίπτειν ψυχάς». Βλ. καὶ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ψαλμὸν ΡΚΑ΄*, PG 55,349, Μ. Βασιλείου, *Εἰς Ψαλμὸν Α΄*, PG 29,213A.

71. Βλ. Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ Β΄*, 5, PG 32,229-232: «Τόνος δὲ φωνῆς ὁ μέσος προτιμητέος, ὡς μήτε διαφεύγειν τὴν ἀκοὴν ὑπὸ σμικρότητος, μήτε φορτικὸν εἶναι τῷ μεγέθει τῆς διατάσεως... Εὐπροσήγορον ἐν ταῖς ἐντεύξεσι, γλυκὺν ἐν ταῖς ὁμιλίαις».

72. Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ ΡΝ΄*, PG 32,605B-C: «Ἡ περὶ τοῦ πῶς χρὴ ζῆν τὸν χριστιανὸν διδασκαλία οὐ τοσοῦτον δεῖται λόγου, ὅσον τοῦ καθημερινοῦ ὑποδείγματος», Τοῦ Ἰδίου, *Λόγος ἀσκητικὸς περὶ ἀποταγῆς*, 3, PG 31,632C: «Ἀγαθῶν γὰρ διδασκάλων ἀγαθὰ τὰ μαθήματα· πάντως που καὶ κακῶν κακά», Τοῦ Ἰδίου, *Εἰς τὸν Ἡσαΐαν Η΄*, PG 30,497C: «ὁ γὰρ μὴ ποιῶν, καὶ διδάσκων, ἀναξίοπιστός ἐστιν εἰς ὠφέλειαν». Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ, τὴν κατηγοριοποίησιν καὶ τὴν παιδαγωγικὴν ἀξία τοῦ παραδείγματος βλ. Α. Τσιρίμπα, *Παιδαγωγική*, σελ. 250 ἐπ.

73. Βλ. Ἄ. Γλάρου, *Ἡ μνημοτεχνία τοῦ Θεοῦ Λόγου κατὰ τὸν ἱερόν Χρυσόστομο*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2007, σελ. 72 ἐπ., ὅπου καὶ σχετικὰ μὲ αἰσθησιοκινητικὲς τεχνικὲς χρυσοστομικὰ χωρία. Ἀπὸ πλευρᾶς ψυχοπαιδαγωγικῆς γίνεται δεκτὸ ὅτι τὸ παρὸν ἀποτελεῖ

νάληψη⁷⁴ καὶ ἡ συμβουλή⁷⁵, τὰ θεωρητικὰ πρότυπα⁷⁶, τὸ περιεχόμενο⁷⁷ καὶ ἡ ἔκταση τῆς διδασκαλίας⁷⁸ εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ παιδαγωγικὰ μέσα καὶ ἀρχές πού ἀπαντῶνται στὰ ἔργα τους. Δὲ θὰ πρέπει νὰ παραλείψουμε καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὸν ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμὸ τῶν μαθητῶν⁷⁹, τὴν προβολή καὶ καταξίωση τῆς τεχνικῆς ἐκπαίδευσης⁸⁰, ἀντικείμενα πού ἡ σύγχρονη ἑλληνικὴ παιδεία ἐνέταξε στὴ σχολικὴ ἀγωγή μόλις τὴν τελευταία εἰκοσαετία.

Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες προτείνουν ἐνθέρμως τὴν κοινὴ σχολικὴ προσευχή. Δίνουσι ιδιαίτερη ἔμφαση στὸ πρόσωπο τοῦ διδασκάλου, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ σοφία καὶ ἀρετή, νὰ εἶναι ἀμνησίκακος, ἀκενόδοξος, ἀνατόμος τῆς παιδικῆς ψυχῆς καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα νὰ ἀγαπᾷ τὸν Θεό⁸¹. Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος παρατηρεῖ ὅτι τὸν ἐνθουσιασμὸ στὸν μαθητὴ κατὰ τὴ διαδικασία τῆς μάθησης τὸν προκαλοῦν κυρίως τὸ πλησίασμα τοῦ παιδαγωγοῦ

ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς καὶ ἐμπειρικῆς μάθησης (Ι. Μαρκαντώνη, *Ἀνθρωπαγωγικὴ*, τ. 2, σελ. 231). Γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς βιωματικότητας σὲ σχέση μὲ τὴ λατρευτικὴ ἀγωγή βλ. καὶ Ἄ. Γλάρου, *Θεία Παιδαγωγία*, σελ. 217 ἐπ.

74. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Πρὸς Ἑβραίους* Θ', α', PG 63,75: «Καθάπερ γὰρ ἐπὶ τῶν γραμματιστῶν, ἂν αἰεὶ τὰ στοιχεῖα ἀκούων ὁ παῖς μὴ κρατῆ, αἰεὶ ἔσται αὐτῷ ἀνάγκη τὰ αὐτὰ ἐνηγεῖν τῷ παιδί, καὶ οὐ πρότερον ἀποστήσεται διδάσκων, ἕως ἂν ἐκεῖνα μαθεῖν ἀκριβῶς δυνήθῃ· καὶ γὰρ ἀνοίας ἐστὶ πολλῆς, τὰ πρότερα μὴ ἐνθέντα καλῶς, ἐφ' ἕτερα ἄγειν αὐτόν». Βλ. Ἄ. Γλάρου, *Ἡ μνημοτεχνία τοῦ Θεοῦ Λόγου κατὰ τὸν ἱερό Χρυσόστομο*, σελ. 64 ἐπ., ὅπου καὶ ἄλλα σχετικὰ μὲ τὴν ἐπανάλληψη χρυσοστομικὰ χωρία. Ἡ σύγχρονη παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη δέχεται ὅτι ἡ ἐπανάλληψη καὶ ἡ ἀσκηση μιᾶς ψυχικῆς λειτουργίας ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάπτυξή της καὶ ὄρο ἐκκόλαψης ἀνώτερων λειτουργιῶν (R. Dottrents, *Παιδαγωγῶ*, σελ. 41, Α. Δανασσῆ-Ἀφεντάκη, *Εἰσαγωγή Γ'*, σελ. 42).

75. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἔπη Ἠθικά*, PG 37,941A: «Τᾶλλα βλέπων ὀφθαλμός, αὐτὸν οὐ βλέπει, ἀλλ' οὐδὲ τᾶλλα, ἦν ἄγαν λημῶν τύχη. Τούτου χάριν σύμβουλον εἰς ἅπαντ' ἔχειν· καὶ γὰρ χερὸς χεῖρ, καὶ ποδὸς ποῦς ἐνδεής. Εἰ τοῖς καλοῖς ἔποιο νουθετούμενος, οὐκ ἐντραπήση τοῖς κακοῖς γελώμενος». Γιὰ τὴ συμβουλή βλ. ἀντὶ ἄλλων Β. Wampold, *ΠΨΕΛ* 8(1989) 4463.

76. Βλ. ὑποσ. 21.

77. Μ. Βασιλείου, *Πρὸς τοὺς νέους*, PG 31,569D: «Καὶ καθάπερ τῆς ῥοδωνιάς τοῦ ἀνθους δρεψάμενοι τὰς ἀκάνθας ἐκκλίνομεν, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν τοιούτων λόγων ὅσον χρήσιμον καρπωσάμενοι, τὸ βλαβερόν φυλαξώμεθα».

78. Γρηγορίου Θεολόγου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, PG 36,152D: «πᾶς ἀριθμὸς τῆς ποσότητος τῶν ὑποκειμένων ἐστὶ δηλωτικὸς, οὐ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων;».

79. Φ. Κουκουλέ, *Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι ὡς παιδαγωγοί*, σελ. 10.

80. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Πρὸς Ἀ' Κορινθίους* Ε', PG 61,47: «Μὴ τοίνυν καταφρονῶμεν τῶν ἀπὸ τῶν χειρῶν τρεφομένων, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον αὐτοὺς μακαρίζωμεν διὰ τοῦτο».

81. Φ. Κουκουλέ, *Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι ὡς παιδαγωγοί*, σελ. 11.

καὶ τὸ πηγαῖο ἀγαπητικὸ τοῦ ἐνδιαφέρον πρὸς τὸν παιδαγωγούμενο⁸². Ὁ ἱερός Χρυσόστομος προσθέτει ὅτι ὁ καλύτερος ἀγωγὸς διδασκαλίας εἶναι «τὸ φιλεῖν καὶ τὸ φιλεῖσθαι»⁸³. Τὸ νὰ ἀγαπᾶς καὶ νὰ ἀγαπιέσαι λοιπὸν εἶναι ὁ μόνος δρόμος γιὰ τὴ μόρφωση, ποὺ δὲν εἶναι ἀπλῶς μετάδοση γνώσεων ἀλλὰ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ καλλιέργεια. Ἡ ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ σμιλεῦεται γιὰ νὰ ἀποκτήσει σταδιακῶς τὴ μορφή ποὺ ταιριάζει στὴν ἀνθρώπινη φύση τοῦ πρωτόκτιστου καὶ προπρωτικοῦ κάλλους. Τὸ «ἄμορφος ψυχὴ εὐμορφος γενέσθαι δύναται»⁸⁴ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι ὁμορφες ψυχές εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἀνατράφηκαν «μετ' εὐλαβείας»⁸⁵.

Ἡ ἀγάπη τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν γιὰ τὴν ὁμορφιὰ ἐπεκτείνεται σὲ πολλὰ ἐπίπεδα. Ἀπὸ τὴν καλλιγραφία καὶ τὴν καλλιπέεια τῆς γραφῆς καὶ τοῦ λόγου τῶν μαθητῶν, στοὺς ὁποίους δίνουν τεχνικὲς συμβουλές ποὺ ἔχει πλήρως υἱοθετήσει ἢ σύγχρονη παιδαγωγικὴ⁸⁶, τὴν ὁμορφιὰ τοῦ πιὸ ὄριμου λόγου, ἢ ὁποῖα ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὴν ποίηση καὶ τὴ λογοτεχνία⁸⁷, μέχρι τὸ κάλλος ἐκείνου ποὺ ἀπέκτησε νοῦ θεωρητικὸ τῆς θείας καὶ μακαρίας φύσης⁸⁸. Ὁ Μ. Βασίλειος ὁμιλεῖ γιὰ τὴν ἀπερίγραπτη αἴγλη καὶ ὠραιότητα τοῦ προσώπου ἐκείνου ποὺ ἀξιώθηκε νὰ ἐνατενίσει «ταῖς μαρμαρυγαῖς καὶ ταῖς χάρεσι» τοῦ Θεοῦ⁸⁹. Ἡ σύγχρονη παιδαγωγικὴ ἐπιστῆμη δέχεται ὅτι ἡ ἀγωγή δὲν εἶναι αὐτοσκοπὸς ἀλλὰ μέσο γιὰ ἓνα σκοπὸ⁹⁰. Στὴν περίπτωσιν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὁ ἀπώτερος κοινὸς σκοπὸς ὅλων τῶν παιδαγωγικῶν προσπαθειῶν εἶναι ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς τῶν νέων, ἢ ἀποφυγὴ τοῦ πνευματικοῦ θανάτου τους. Ἡ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ τῶν ιδεῶν καὶ τοῦ ἔργου τους εἶναι πασιδὴλη ἀκόμα καὶ ὅταν καταγίνονται μὲ ἀπλὰ πρακτικὰ ζητήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς⁹¹.

Γιὰ παράδειγμα, οἱ παιδαγωγικὲς ιδέες τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν δὲ σταματοῦν

82. Ὁ.π., σελ. 12.

83. Ὁ.π.

84. Βλ. ὑποσ. 50.

85. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Περὶ παιδῶν ἀνατροφῆς*, ζ', PG 51,327.

86. Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ ΤΛΔ'*, PG 32,1077.

87. Μ. Βασιλείου, *Πρὸς τοὺς νέους*, PG 31,569-572.

88. Βλ. Μ. Βασιλείου, *Ἑρμηνεῖα εἰς τὸν Προφήτην Ἡσαΐαν Ε'*, PG 30,385Α.

89. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὸν ΚΘ' Ψαλμόν*, PG 29,317Α-Β.

90. Σ. Κρίβα, *Παιδαγωγικὴ Ἐπιστῆμη*, σελ. 182.

91. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς πιστὸν πατέρα*, PG 47,352 καὶ 355: «τῆς γοῦν τῶν παιδῶν ἀμελοῦντες σωτηρίας, τὴν ἐσχάτην τίσομεν δίκην... οὐκ οἶσει πράως ὁ Θεὸς ἀμελουμένων τῶν οὕτω περισπουδάστων αὐτῶ (παιδῶν). Οὐδὲ γάρ ἐστι τοῦ αὐτοῦ τσαῦτα μὲν ὑπὲρ τῆς τούτων πραγματεῦσθαι σωτηρίας, καταφρονουμένων δὲ αὐτῶν τούτων παρορᾶν».

στό σχολεῖο ἀλλὰ ἐκτείνονται καὶ στήν οἰκογένεια καὶ ἰδιαίτερος στό γονεϊκὸ μοντέλο τῆς ἐποχῆς τους. Σήμερα, πού ὁ καταναλωτισμὸς καὶ ὁ εὐδαιμονισμὸς ἔχουν ἀλλοιώσει σὲ μαζικὸ πλέον ἐπίπεδο τὸ ἀνεπιτήδευτο τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ὁ ἱερός Χρυσόστομος ὁμιλεῖ γιὰ τὴν ἔννοια τῆς «ἀκριβοῦς χρείας» καὶ συμβουλεύει τοὺς γονεῖς νὰ μὴν ντύνουν τὰ παιδιά τους μὲ πολυτελεῖ ἑνδύματα καὶ χρυσό⁹². Τὸ παραμῦθι ἔχει γίνει καταναλωτικὸ προϊόν, ἐνῶ τίς περισσότερες φορές ὑποσκελίζεται ἀπὸ τηλε-θεάματα εὐτελοῦς ποιότητος, πού γεμίζουν τίς ψυχές τῶν παιδιῶν μὲ φόβο, μίσος καὶ ἀποτροπιασμὸ. Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες γίνονται πιὸ ἐπίκαιροι ἀπὸ ποτέ, ὅταν μὲ τοὺς ποιμαντικὸς λόγους τους καλοῦν τοὺς γονεῖς νὰ ἐλέγχουν τὰ ἀναγνώσματα τῶν τέκνων τους καὶ νὰ προσέχουν, ὥστε νὰ εἶναι ἀπὸ ἐκεῖνα πού ὀδηγοῦν στὴ σωφροσύνη καὶ τὰ σεμνὰ ἰδεώδη⁹³. Ὅλα αὐτὰ θὰ ἔμεναν σὲ ἓνα ἐπιφανειακὸ ἠθικοπλαστικὸ ἐπίπεδο, ἂν οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες δὲν ἔδιναν ἐπίσης μεγάλη βαρύτητα στὸν οἰκογενειακὸ ἐκκλησιασμὸ⁹⁴, στήν ἀνάγνωση τῆς Ἀγίας Γραφῆς στὰ παιδιά⁹⁵, στήν κοινὴ οἰκογενειακὴ προσευχὴ⁹⁶ καὶ στὴ συχνὴ Θεία Κοινωνία⁹⁷.

Ὅλα ὅσα ἀκροθιγῶς ἀναφέραμε εἶναι σταγόνα στὸν ὠκεανὸ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς σοφίας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Ὁ Μ. Βασίλειος μᾶς διδάσκει πὼς ἂν τὸ ἀγαθὸ δὲν εἶναι ἐγκατεστημένο μέσα στήν καρδιά, δὲν μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ λεκτικῶς⁹⁸. Ἐνας παιδαγωγὸς πού ἐφαρμόζει στό ἔπακρο τίς παιδαγωγικὲς ἰδέες τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, στερούμενος τὴν πηγαία αὐθεντικὴ ἐν Χριστῷ ἀγάπη πού ἐκεῖνοι ἐπιδείκνυαν πρὸς τοὺς μαθητὲς τους, εἶναι ἀπομιμητὴς καὶ ὄχι μιμητὴς τοῦ συλλογικοῦ προτύπου τους⁹⁹. Ὁ κατηχητὴς ἢ ὁ θεολόγος ἐκπαιδευτικὸς χωρὶς ἀγαπητικὴ διάθεση πρὸς τοὺς νέους δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ζωντανὸ πρότυπο. Ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ μεταδώσει τὸ χριστιανικὸ μήνυμα σὲ γνωσιολογικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ εὐαγγελιστεῖ τὴ σωτη-

92. Φ. Κουκουλέ, *Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι ὡς παιδαγωγοί*, σελ. 17.

93. Πρβλ. Λ. Φιλιππίδου, *Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ τὰ ἰδανικά τῆς παρ' ἡμῖν Παιδείας. Λόγος ἐκφωνηθεὶς, ἐντολῆ τῆς Πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου, ἐν τῇ μεγάλῃ Αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τῇ 30ῇ Ἰανουαρίου 1949*, Ἀθῆναι 1949, σελ. 11.

94. Μ. Βασιλείου, *Ἐν λιμῶ καὶ ἀύχμῳ*, PG 31,309C-312A.

95. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ὅτι χρήσιμος ἡ τῶν Γραφῶν ἀνάγνωσις*, β', PG 51,90-91. Τοῦ Ἰδίου, *Πρὸς Ἐφεσίους* ΚΑ', PG 62,151, Τοῦ Ἰδίου, *Εἰς Δαυὶδ καὶ Σαούλ*, ζ', PG 54,686.

96. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Περὶ κενοδοξίας καὶ ἀνατροφῆς τῶν τέκνων*, ΕΠΠΕ 30, σελ. 692-694, *Εἰς ἀνδριάντας*, PG 49,52.

97. Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ ἕΓ'*, PG 32,484.

98. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὸν ΜΗ' Ψαλμόν*, PG 29,436A.

99. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἱερά Παράλληλα*, PG 95,1553D: «Οὐδὲν διδασκάλου ψυχρότερον ἐν λόγοις φιλοσοφοῦντος μόνον. Τοῦτο οὐ διδάσκαλος, ἀλλὰ ὑποκριτὴς».

ρία, νὰ προσφέρει γεύσιμους καρπούς πνευματικῆς ζωῆς: «Καθαρθῆναι δεῖ πρῶτον, εἶτα καθᾶραι· σοφισθῆναι, καὶ οὕτω σοφίσαι· γενέσθαι φῶς, καὶ φωτίσαι· ἐγγίσει Θεῷ, καὶ προσαγαγεῖν ἄλλους· ἀγιασθῆναι, καὶ ἀγιάσαι· χειραγωγῆσαι μετὰ χειρῶν, συμβουλευῆσαι μετὰ συνέσεως»¹⁰⁰. Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες δὲν μιλοῦσαν ἀπλῶς γιὰ τὴν ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ εἶχαν βιωματικὴ γνώση καὶ ἐμπειρία αὐτῆς τῆς ἀγάπης, συνδέοντας τὴ διδασκαλία μὲ τὴ σωτηρία: «Ὁμοίωσις δὲ οὐκ ἄνευ γνώσεως· ἡ δὲ γνώσις οὐκ ἐκτὸς διδαγμάτων»¹⁰¹.

Σήμερα, πού ὁ ἄνθρωπος ζεῖ μέσα στὴν κοινωνία τῆς τηλεόρασης καὶ τοῦ διαδικτύου, πού περισσότερο ἀπὸ ποτὲ κατακλύζεται ἀπὸ εἰκόνες πρωτοτύπων καὶ ὄχι πρωτότυπα, πού βιώνει τὴ λεγόμενη εἰκονικὴ πραγματικότητα (virtual reality), μιὰ τέτοια ἐπισήμανση ἀποκτᾶ δραματικὲς διαστάσεις. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει εἰδωλοποιήσει πλέον ὄχι τὸν κόσμο, ὅπως ἔκαναν οἱ πρωτόγονοι λαοί, ἀλλὰ τὴν εἰκόνα τοῦ κόσμου. Οἱ πρωτόγονοι εἰδωλολάτρεις τουλάχιστον δὲν εἶχαν τὴν ἐνσυνείδητη γνώση ὅτι αὐτὸ πού πίστευαν, προσκυνοῦσαν καὶ λάτρευαν ὡς θεὸ ἀποτελοῦσε ψευδο-εἰκόνα καὶ εἶδωλο τοῦ μηδενός. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος εἶναι ἐγκλωβισμένος στὶς αὐταπάτες του καὶ σχεδὸν πάντοτε ἔχει ἐπίγνωση αὐτῆς τῆς αἰχμαλωσίας¹⁰². Ἡ πνευματικὴ στασιμότητα τῶν ἀνθρώπινων χριστιανικῶν κοινωνιῶν δὲν εἶναι πλέον μόνο ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὴ μεταπτωτικὴ αἰχμαλωσία τῆς ἀμαρτίας, ἀλλὰ κατὰ πολὺ ἠθελημένη καὶ αὐτὸ εἶναι πού τὴν καθιστᾶ χειρότερη.

Ἡ Ἐκκλησία, ἐορτάζοντας τὴ μνήμη τῶν ἀγίων, προσπαθεῖ νὰ μᾶς ξυπνήσει ἀπὸ αὐτὸ τὸν ἠθελημένο λήθαργο. Οἱ ἅγιοι ἀποτελοῦν «σημεῖα» τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ καὶ μαρτυρίες τοῦ ἀληθινοῦ καὶ «κατὰ φύσιν» ἀνθρώπου μέσα στὸν κόσμο¹⁰³. Ὁ ἐξαγιασμός αὐξάνει τὴ γνώση τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸ μέτρο πού μεταμορφώνει τὴ φύση του¹⁰⁴. Τὸ πρότυπο τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν εἶναι κοινωνικό, παροντικό, ἀπτό καὶ πραγματικό. Μὲ τὴν ἐπίγεια ζωὴ καὶ διδασκαλία τους, προέβαλλαν τὴν πίστη στὴν ἐνότητα τῶν μελῶν τῆς στρατευόμενης καὶ θριαμβεύουσας Ἐκκλησίας¹⁰⁵. Ὅμως καὶ σήμερα λειτουργοῦν

100. Γρηγορίου Θεολόγου, Ἀπολογητικός, ΟΔ', PG 35,480B.

101. Μ. Βασιλείου, Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, 2, PG 32,69B.

102. Γιὰ τὰ ψευδαισθητικὰ στερεότυπα τοῦ «ἔχειν» ὡς τὴ μόνη ἀληθινὴ ζωὴ πού εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξει στὸν σύγχρονο κόσμο, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς συνείδησης στὶς κατηγορίες τῆς ὄρασης (θέαμα) βλ. Β. Γαϊτάνη, *Homo Mediator καὶ Homo Theologicus*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2003, σελ. 134-137, 338-340.

103. Γ. Μαντζαρίδη, *Χριστιανικὴ Ἠθική*, σελ. 27.

104. V. Lossky, *Ἡ Μυστικὴ Θεολογία*, σελ. 255.

105. Βλ. Γρηγορίου Θεολόγου, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα, PG 35,989AB, Τοῦ Ἰδίου, Λόγος ΛΓ', Πρὸς Ἀρειανούς καὶ εἰς ἑαυτὸν, PG 36,229A.

καὶ ὑπάρχουν ὑπηρετώντας αὐτὴν τὴν ἐνότητα. Ἡ δύναμη τοῦ προτύπου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν βρίσκεται ἀκριβῶς στὴν τεράστια δυναμικὴ ποὺ ἔχουν ὅλα τὰ πρόσωπα τῶν ἀγίων, ὅτι δηλαδὴ ὑπερβαίνουν τὰ ὅρια τῆς ιστορικότη-
 τας¹⁰⁶. Εἰσβάλλουν στὸν ἐπίγειο χρόνο μας καὶ μᾶς ὠθοῦν μὲ τὴ «σαγήνη»
 τῶν λόγων τους καὶ τὸ παράδειγμά τους στὴν πρὸς τὰ ἄνω ροπὴ τῆς Χάρι-
 τος, ἐκεῖ ποὺ μᾶς καλεῖ νὰ τοποθετήσουμε τὴν καρδιά μας ὁ ἱερός Χρυσόστο-
 μος μὲ τὸ «ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας»¹⁰⁷. Ὅποιος ἀποκτᾶ ἐμπειρία μεθέξεως
 ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ὀδηγήσει καὶ ἄλλους σ' αὐτὴν¹⁰⁸. Ἡ πίστη τῶν χρι-
 στιανῶν στὴ μεσιτευτικὴ δύναμη τῶν ἀγίων δὲν εἶναι εἰκονικὴ πραγματικό-
 τητα ἀλλὰ διηνεκῆς μαρτυρία τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(κατ' ἐπιλογὴν)

1. Πηγές.

Ἀγία Γραφή - Π. Διαθήκη, ὑπὸ Alfred Rahlfs, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας
 τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1981.

— *Κ. Διαθήκη*, ὑπὸ E. Nestle - K. Aland, ἐκδ. Deutsche Bibelstiftung, Stutt-
 gart 1985²⁷.

Βασιλείου Μ., *Εἰς Ψαλμόν: Ὁμιλίαι εἰς τοὺς Ψαλμούς*, PG 29,209-494.

— *Εἰς τὸν Ἡσαΐαν: Ἑρμηνεῖα εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*, PG 30,117-668
 (ἀμφ.).

— *Ἐν λιμῶ καὶ αὐχμῶ: Ὁμιλία ῥηθεῖσα ἐν λιμῶ καὶ αὐχμῶ*, PG 31,304-328.

— *Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν*, PG 31,385-421.

— *Πρὸς τοὺς νέους: Ὁμιλία πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφε-
 λοῖντο λόγων*, PG 31,563-590.

— *Ὁμιλία ΚΓ', Εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα Μάμαντα*, PG 31,589-600.

— *Λόγος ἀσκητικὸς περὶ ἀποταγῆς: Λόγος ἀσκητικὸς, καὶ παραίνεσις περὶ
 ἀποταγῆς βίου, καὶ τελειώσεως πνευματικῆς*, PG 31,625-652.

— *Ἠθικά*, PG 31,691-869.

— *Λόγος ἀσκητικὸς: Λόγος ἀσκητικὸς ἕτερος (ἢ ὑποτύπωσις ἀσκήσεως,
 καὶ πρόλογος, ἐν ᾧ τίς ὁ σκοπὸς τῆς ἀσκήσεως)*, PG 31,881-888.

— *Ὅροι κατὰ πλάτος*, PG 31,905-1079.

106. Βλ. Ἀ. Γλάρου, *Θεῖα Παιδαγωγία*, σελ. 345-346.

107. Πρωτ. Γεωργίου Μεταλληνοῦ, *Ἑλληνορθόδοξη Παιδεία*, σελ. 151: «Ἡ οὐσία τῆς
 παιδείας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν ἐν Χριστῶ προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου».

108. Ἰ. Κορναράκη, *Ἡ θεῖα Λειτουργία*, σελ. 19.

- Ὅροι κατ' ἐπιτομήν, PG 31,1079-1306.
- Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος: Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρὸς τὸν ἐν ἀγίοις Ἀμφιλόχιον ἐπίσκοπον Ἰκονίου ἐν κεφαλαίοις Λ', PG 32,67-217.
- Ἐπιστολή: Τοῦ ἐν ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου ἐπιστολαὶ τξς'. Διηρημέναι εἰς τρεῖς κλάσεις, PG 32,220-1112.
- Εἰς Καισάριον: Λόγος Ζ', Εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος, περιόντων ἔτι τῶν γονέων, PG 35, 756-788.
- Γεδεὼν Μ., Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον. Μνήμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἑορταζομένων ἀγίων, τ. Α', Κωνσταντινούπολις 1896-1898.
- Γρηγορίου Θεολόγου, Ἀπολογητικός: Ἀπολογητικός τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς..., Λόγος Β', PG 35,407-514.
- Λόγος ΛΓ', Πρὸς Ἀρειανούς καὶ εἰς ἑαυτόν, PG 36,213-237.
- Κατὰ Ἰουλιανοῦ Α': Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως στηλιτευτικός πρῶτος, PG 35,532-664.
- Κατὰ Ἰουλιανοῦ Β': Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως στηλιτευτικός δεύτερος, PG 35,664-720.
- Εἰς Καισάριον: Εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος, περιόντων ἔτι τῶν γονέων, PG 35,756-788.
- Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα: Λόγος ΙΗ', Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα, παρόντος Βασιλείου, PG 35,985-1044.
- Λόγος ΚΕ', Εἰς Ἡρῶνα τὸν φιλόσοφον, PG 35,1197-1225.
- Λόγος ΛΓ', Πρὸς Ἀρειανούς καὶ εἰς ἑαυτόν, PG 36,213-241.
- Θεολογικός Α', κατὰ Εὐνομιανῶν: Λόγος ΚΖ', Θεολογικός Α'. Κατὰ Εὐνομιανῶν προδιάλεξις, PG 36,12-25.
- Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος: Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Λόγος ΛΑ', PG 36,133-172.
- Ἐπιτάφιος: Λόγος ΜΓ'. Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, ἐπιτάφιος, PG 36,493-605.
- Ἔπη Ἠθικά, PG 37,521-968.
- Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς τὴν προσευχήν, Λόγοι Α'-Ε', PG 44,1119-1193.
- Εὐστρατιάδου Σ., Ἀγιολόγιον: Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι χ.τ.χ. Halkin F., *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, [Subsidia Hagiographica 8a], Société des Bollandistes, τόμ. I-III, Bruxelles 1957.
- Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἱερά Παράλληλα: Εἰς τὰ Ἱερά Παράλληλα, PG 95, 1041-1588, 96,9-441.
- Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Πρὸς πιστὸν πατέρα, PG 47,349-386.

- Πρὸς Στελέχιον: *Πρὸς Στελέχιον καὶ περὶ κατανύξεως, Λόγος Β΄*, PG 47,411-422.
  - Εἰς Ἀνδριάντας: *Ὁμιλίας εἰς τοὺς ἀνδριάντας ΚΑ΄, λεχθεῖσαι ἐν Ἀντιοχείᾳ*, PG 49,15-222.
  - Ὅτι χρήσιμος ἡ τῶν Γραφῶν ἀνάγνωσις: *Ὅτι χρήσιμος ἡ τῶν Γραφῶν ἀνάγνωσις...*, PG 51,87-98.
  - Περὶ παίδων ἀγωγῆς: *Εἰς τὸ «χῆρα καταλεγέσθω μὴ ἐλάττων ἐτῶν ἐξήκοντα γεγονυῖα» καὶ περὶ παίδων ἀνατροφῆς,...*, PG 51,321-338.
  - *Ὁμιλία ὅτε τῆς Ἐκκλησίας ἔξω εὐρεθεὶς Εὐτρόπιος ἀπεσπᾶσθη...*, PG 52, 395-413 (ἀμφ.).
  - Εἰς Δαυὶδ καὶ Σαοὺλ: *Εἰς Δαυὶδ καὶ Σαοὺλ ὁμιλίας Γ΄*, PG 54,675-708.
  - Εἰς Ψαλμόν: *Ἐξήγησις εἰς τοὺς Ψαλμούς*, PG 55,35-498.
  - Εἰς Ματθαῖον: *Υπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν εἰς ὁμιλίας ζα΄*, PG 57,13-472, 58,471-794.
  - Πρὸς Α΄ Κορινθίους: *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους Α΄ ἐπιστολὴν ὁμιλίας ΜΔ΄*, PG 61,11-382.
  - Πρὸς Ἐφεσίους: *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν εἰς ὁμιλίας ΚΔ΄*, PG 62,7-176.
  - Πρὸς Β΄ Θεσσαλονικεῖς: *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν δευτέραν εἰς ὁμιλίας Ε΄*, PG 62,467-500.
  - *Εἰς τὴν Καθολικὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰακώβου*, PG 64, 1040-1052.
  - Περὶ κενοδοξίας καὶ ἀνατροφῆς τῶν τέκνων, ΕΠΕ 30,620-701.
- Λαγγῆ Ματθαίου, *Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τ. Α΄-ΙΔ΄, Ἀθῆναι 1988⁶.
- Μηναῖον Ἰανουαρίου, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1989.
- Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τόμ. Α΄-Γ΄, Βενετία 1819.
- Νικολάου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς λόγοι ἐπτὰ*, PG 150,493-726.
- Πέτρου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τῆς δευτέρας ἐντολῆς, Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν συνεργανισθεῖσα παρὰ τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν*, ἔκδ. «Ἀστὴρ» Ἀλ. καὶ Ε. Παπαδημητρίου, Ἀθῆναι 1991, τόμ. Γ΄, σελ. 21-26.

2. Βοηθήματα.

- Bigge M., *Θεωρίες μάθησης: Θεωρίες Μάθησης για εκπαιδευτικούς*, μτφρ. Αριστοτέλη Κάντα-Αλεξάνδρας Χαντζή, ἔκδ. Πατάκη, Αθήνα 1990.

- Brauer G., «Προσβάσεις στην Αισθητική αγωγή στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση», Αφιέρωμα στους Otto Friedrich Bollnow, Kalus Giel και W. Loch, μτφρ. Μ. Μαρκοδημητράκη, *Παιδαγωγικός Λόγος* 1995, τεύχ. 1, σελ. 9-21, 2, σελ. 13-23, 3, σελ. 9-21.
- Γαϊτάνη Β., *Homo Mediator και Homo Theologus*, έκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2003.
- Γαζῆ Ε., *Ο Δεύτερος Βίος των Τριῶν Ἱεραρχῶν. Μια γενεαλογία του «ελληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ»*, εκδ. Νεφέλη, Ἀθήνα 2004.
- Γεδεών Σ., *Γενική Παιδαγωγική: Γενική Παιδαγωγική θεωρία*, Ἀθήνα 1981.
- Γιαννικόπουλου Α., *Η εκπαίδευση κατά τον 4ο αἰῶνα και κατά την αρχαιότητα*, Ἀθήνα 1983.
- Γλάρου Α., *Θεία Παιδαγωγία: Θεία Παιδαγωγία. Παιδαγωγικά στοιχεία στο Μεγάλο Κανόνα του Ανδρέα Κρήτης*, έκδ. Ἀκρίτας, [Ψυχολογία, Παιδαγωγική, Ποιμαντική αρ. 10], Ἀθήνα 2000.
- «Ἡ ταπείνωση στὴ λειτουργικὴ ζωή», *Ἡ ταπείνωση*, έκδ. Ἀκρίτας, [Ἴνα ὤσιν ἔν, ἀριθ. 2], Ἀθήνα 2001, σελ. 53-98.
- *Ἡ μνημοτεχνία τοῦ Θεοῦ Λόγου κατὰ τὸν ἱερό Χρυσόστομο*, έκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2007.
- Δανασσή-Αφεντάκη Α., *Εισαγωγή Α', Β', Γ': Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, τ. Α', *Θεματικὴ τῆς Παιδαγωγικῆς Ἐπιστήμης*, Ἀθήνα 1992⁴, τ. Β', *Ἡ ἐξέλιξη τῆς παιδαγωγικῆς καὶ διδακτικῆς σκέψης (17ος-20ός αἰ.)* Ἀθήνα 1980², τ. Γ', *Μάθηση και ανάπτυξη. Παιδαγωγικὴ Ψυχολογία*, Ἀθήνα 1991.
- Δυοβουνιώτου Κ., *Ἡ διὰ μέσου τῶν αἰῶνων ἐπιβιώσις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Λόγος εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ τὸ μνημόσυνον τῶν εὐεργετῶν καὶ καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐκφωνηθεὶς ἐντολῆ τῆς Πανεπ. Συγκλήτου ἐν τῇ Αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου, [Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ «Δελτίου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν»]. Ἀριθ. 1, Ἰουλίου – Αὐγούστου 1939], Ἀθήνησι 1939.*
- Dottrents R., *Παιδαγωγῶ: Παιδαγωγῶ καὶ διδάσκω. Ἡ σχολικὴ παιδαγωγικὴ καὶ ἡ εἰδικὴ διδακτικὴ τοῦ σύγχρονου δημοτικοῦ σχολείου*, μτφρ. Γ. Βασδέκη, έκδ. Δίπτυχο-Unesco, Ἀθήνα 1974.
- Εὐστρατιάδου Σωφρονίου, «Ἰωάννης ὁ Μαυρόπουλος, μητροπ. Εὐχαΐτων», *Εναίσιμα Χρ. Παπαδοπούλου*, Ἀθήναι 1931, σελ. 405-437.
- Fontana D., *Ψυχολογία: Ψυχολογία για εκπαιδευτικούς*, μτφρ. Μαρίνας Λώμη, έκδ. Σαββάλας, Ἀθήνα 1996.
- Φιλιππίδου Λ., *Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ τὰ ἰδανικά τῆς παρ' ἡμῖν Παιδείας. Λό-*

- γος ἐκφωνηθείς, ἐντολῆ τῆς Πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου, ἐν τῇ μεγάλῃ Αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τῇ 30ῇ Ἰανουαρίου 1949, Ἀθῆναι 1949.
- Φράγκου Χ., *Ψυχοπαιδαγωγική: Θέματα παιδαγωγικῆς ψυχολογίας, παιδείας, διδακτικῆς και μάθησης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004.
- Φυτράκη Α., *Ἡ ἀξία τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος κατὰ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας. Λόγος λεχθείς κατ' ἐντολὴν τῆς Συγκλήτου, ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῇ 30ῇ Ἰανουαρίου 1957*, ἐν Ἀθήναις 1958.
- Ἰωαννίδη Ἰ., *Παιδαγωγικὴ Ψυχολογία: Παιδαγωγικὴ Ψυχολογία. Ψυχοδυναμικὴ θεώρηση σύγχρονων προβλημάτων*, Ἀθήνα 1980³.
- Καψάλη Α., *Παιδαγωγικὴ Ψυχολογία*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986³.
- Κολιάδη Ἐμμ., *Θεωρίες 1-3: Θεωρίες μάθησης και εκπαιδευτικὴ πράξις*, τ. 1: *Συμπεριφοριστικὲς θεωρίες*, Αθήνα 1996², τ. 2: *Κοινωνικογνωστικὲς θεωρίες*, Αθήνα 1997⁴, τ. 3: *Γνωστικὲς θεωρίες*, Αθήνα 1997.
- Κορναράκη Ἰ., *Ἡ θεία Λειτουργία: Ἡ θεία Λειτουργία τῆς Ὑπάρξεως. (Εὐαγγελικὲς διαφάνειες ἐνός νηπτικοῦ ρεαλισμοῦ)*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Κοσμόπουλου Α., *Σχεσιοδυναμική: Σχεσιοδυναμικὴ Παιδαγωγικὴ του προσώπου*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1990².
- Κουκουλέ Φ., *Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι ὡς παιδαγωγοί: Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι ὡς παιδαγωγοί. Λόγος ἐκφωνηθείς κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ἐντολῆ τῆς Πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου, ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τῇ 30ῇ Ἰανουαρίου 1951*, ἐν Ἀθήναις 1959².
- Κρίβα Σ., *Παιδαγωγικὴ Επιστήμη: Παιδαγωγικὴ Επιστήμη: Βασικὴ Θεματικὴ*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2007.
- Lossky Vl., *Ἡ Μυστικὴ Θεολογία: Ἡ Μυστικὴ Θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Δοκίμιον*, μτφρ. Στέλλας Πλευράκη, Θεσσαλονίκη 1986⁴.
- Μεταλληνοῦ Γεωργίου, *Ἑλληνορθόδοξη παιδεία: «Ἑλληνορθόδοξη παιδεία καί πολιτιστικὴ ταυτότητα στοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες»*, *Παιδαγωγία Ζωῆς, Συλλογικὸς τόμος*, εκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 1999, σελ. 145-172.
- «Τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς ὑπὸ τὸ φῶς τῆς διδασκαλίας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν», *Κοινωνία* 24(1981) 71-75.
- «Τρεῖς Ἱεράρχαι», *ΘΗΕ* 11(1967) 841-842.
- Μαντζαρίδη Γ., *Χριστιανικὴ Ἠθικὴ*, εκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1983².
- Μαρκαντώνη Ἰ., *Ἀνθρωπαγωγικὴ*, τ. 1-4, εκδ. Μαυροματάτη, Αθήνα 1993 (ανατύπωση).
- Μπαλάνου Δ., *Διατί ἡ ἐορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ἐθεσπίσθη ὡς ἐορτὴ τῆς παιδείας*, Ἀθήνα 1948.
- Μπόνη Κ., *Ἰωάννου, μητρ. Εὐχαΐτων, τοῦ Μαυρόποδος, Ὁ Κανὼν εἰς τοὺς*

- Τρεῖς Ἱεράρχας καὶ ἡ δογματικὴ τούτου σημασία*, Ἀθῆναι 1967.
- Γρηγόριος ὁ Θεολόγος: *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (329 - † 25 Ἰανουαρίου 390/1). Βίος καὶ ἔργα, συγγράμματα καὶ διδασκαλία*, (Εἰσαγωγὴ στὸν τόμο 58 τῆς ΒΕΠΕΣ), Ἀθῆναι 1982.
- Μπρατσιώτου Π., *Ἡ διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐπιβιώσις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1939.
- Muth J., «Pädagogische Takt», *ΠΨΕΛ* 8(1989) 4708.
- Νικολαΐδη Α., *Ἡ κοινωνικὴ δυναμικὴ τῶν ἑορτῶν: Ἡ κοινωνικὴ δυναμικὴ τῶν ἑορτῶν. Κοινωνικὴ προσέγγιση τοῦ ὀρθοδόξου ἐκκλησιαστικοῦ ἑορτολογίου*, Ἀθήνα 1998².
- Piaget J., *Περί Παιδαγωγικῆς*, μτφρ. Μαρία Αβαριτσιώτη, επιστημονικὴ ἐπιμέλεια Σταυρούλα Σαμαρτζή, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2000².
- Πόποβιτς Ἰουστίνου (ἀρχιμ.), *Ἄνθρωπος καὶ Θεάνθρωπος. Μελετήματα ὀρθοδόξου Θεολογίας*, μτφρ. ἱερομον. Ἀθανασίου Γιέφτιτς, ἐκδ. Ἀστῆρ, 1968⁶.
- Θεοφιλίδη Χ., *Δεξιότητες διδασκαλίας: Δεξιότητες διδασκαλίας-Ἐπικοινωνία*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1997.
- Τατάκη Β., *Παιδαγωγικὴ*, ἐκδ. Ἀστῆρ, Ἀθήνα 1978.
- Τριλιανού Θ., *Ἡ Παρώθηση: Ἡ Παρώθηση τοῦ μαθητῆ γιὰ μάθηση. Επιστημονικὲς θεωρήσεις καὶ τεχνικὲς παρώθησης τοῦ μαθητῆ κατὰ τὴ διδακτικὴ διαδικασία*, Ἀθήνα 2002.
- *Μεθοδολογία: Μεθοδολογία τῆς Σύγχρονης Διδασκαλίας*, τόμ. Α'-Β', *Καινοτόμες επιστημονικὲς προσεγγίσεις στὴ Διδακτικὴ Πράξη*, Ἀθήνα 1998².
- Τσαρδάκη Δ., *Ὁ ἄνθρωπος: Ὁ ἄνθρωπος στα δίχτυα τῆς Manipulation*, ἐκδ. Σκαραβαῖος, Ἀθήνα 1993.
- Τσιρίμπα Α., *Παιδαγωγικὴ: Γενικὴ Παιδαγωγικὴ*, Ἀθῆναι 1969.
- Τσαμπῆ Γ., *Ἡ παιδεία στὸ χριστιανικὸ Βυζάντιο*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1999.
- Τζιράκη Ν., *Μέγας Βασίλειος καὶ Ἑλληνισμός, κατὰ τὴν πραγματεία τοῦ Μ. Βασιλείου «Πρὸς τοὺς νέους»*. Κείμενο - Ἀπόδοση - Σχόλια, ἐκδ. Πατάκη, Ἀθήνα 2004.
- Τωμαδάκη Ν., «Ἰωάννης. Ἐπίσκοπος Εὐχαΐτων ὁ Μαυρόπους ἢ Μαυροπόδης», *ΘΗΕ* 7(1965) 4-6.
- Wampold B., «Συμβουλευτικὴ», *ΠΨΕΛ* 8(1989) 4463-4468.
- Ζηζιούλα Ἰωάννου, *Ἑλληνισμός καὶ Χριστιανισμός. Ἡ συνάντηση τῶν δύο κόσμων*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2003.

